

An Introduction to the Theory of Constitutional Unamendability

Javad Yahyazadeh*

Ph.D Student, Public Law, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Hassan Vakilian

Associate Professor, Department of Public
International Law, Allameh Tabataba'i
University, Tehran, Iran

1. Introduction

The concept of constitutional unamendability holds paramount significance within a constitutional framework. A constitution sets out the fundamental rules of a society, and its amendment procedures specify how those rules may be modified. In this respect, provisions on unamendability can be understood as the principles that govern how fundamental rules may be changed. As such, they constitute one of the most crucial elements of any constitution. Unamendability has drawn growing global attention and is now recognized, in both codified and uncoded forms, by numerous constitutional systems.

---

* Corresponding Author: javad.yahyazadeh.atu@gmail.com

How to Cite: Yahyazadeh, J & Vakilian, H, "An Introduction to the Theory of Constitutional Unamendability", The Quarterly Journal of Public Law Research, Vol. 27, No. 89, (2026), 1 - 32. Doi: [10.22054/QJPL.2025.81929.3037](https://doi.org/10.22054/QJPL.2025.81929.3037).

It operates to restrain political actors and the public from engaging in revision efforts, effectively transforming attempts to alter fundamental constitutional principles into long-term prohibitions.

Republicanism in France and Italy, human dignity in Germany and Armenia, fundamental rights in Central Africa and Brazil, secularism in Azerbaijan and Turkey, and religion in Algeria and Iran are among the many examples of unamendable constitutional principles. Constitutional unamendability, as one of the most important elements of a constitution, has increasingly captured the attention of constitutional drafters in both constitutional and even non-constitutional systems. Any theory about constitutional unamendability must address two fundamental questions.

First, what is the legal logic underlying constitutional unamendability? Second, which parts of a constitution should be considered unamendable? The concepts of unamendability as a derived constituent power and of transnational unamendability, viewed through the lens of universal constitutionalism, offer persuasive answers to these questions. Yet the precise answer to each ultimately depends on resolving a prior question: What, exactly, is constitutional unamendability? In Iran, the theoretical refinement of constitutional unamendability is particularly significant and urgent, specifically due to the emergence of a certain consensus among political actors, as well as legal and non-legal doctrines, regarding the question of constitutional revision. The present study aimed to offer a unified and consistent theory of constitutional unamendability by examining the nature of constitutional unamendability, exploring its legal logic, and presenting a normative approach regarding the unamendable content of the constitution. The analysis focused on constitutional unamendability in Iran.

2. Literature Review

A review of the Persian-language research reveals that scholars of constitutional law in Iran have not devoted sustained, independent attention to the theory of constitutional unamendability. Secondary sources typically offer only limited discussions of its legitimacy or illegitimacy, without undertaking a comprehensive or in-depth analysis. These works often arrive at a broad and somewhat superficial conclusion: constitutional unamendability is incompatible with democratic principles and the right to self-determination, and is therefore unacceptable. Notable examples of scholarship in this area include “The Right to Self-Determination in International Human Rights Law and Ultra-Constitutional Principles” (Mohebbi & Najafabadi, 2020) and “Theoretical Foundations of the Basic Constitutional Review” (Ghamami & Hosseini, 2019).

3. Materials and Methods

The present study employed a library research method for data collection and a normative method for data analysis. It was structured into three interconnected sections, each contributing to the development of a coherent theory. The first section examined the nature of constitutional unamendability. The second explored the legal logic underlying constitutional unamendability. Finally, the third section presented a normative approach regarding the unamendable content of the constitution.

4. Results and Discussion

The theory of constitutional unamendability seeks to legitimize the scope and limits of explicit and implicit constraints on constitutional revision by drawing a terminological distinction between revision and amendment, defining revision as an exercise of derived constituent power, and adopting a universalist understanding of constitutionalism. This theory is expressed through three principles: a restricted obligation of unamendability for core constitutional values, the permissibility of unamendability for intermediate values, and an absolute prohibition on unamendability for anti-constitutional values. An examination of Article 177 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran showed that the Iranian legislator has effectively adopted a logic of unamendability that differs from the transnational understanding. Although the republican values enshrined in Article 177 can be interpreted—at a textual and superficial level—in a way that aligns with universal constitutionalism, the Islamic values it protects emphasize an originalist and holographic understanding of the legal and political order of the Islamic Republic, thereby reflecting an approach to unamendability that diverges from transnational unamendability.

5. Conclusion

The growing significance of constitutional unamendability has made it a complex and contentious mechanism for imposing constraints on constitutional revision. The theoretical and practical challenges arising at three levels—institutional design, judicial review, and political interaction—are closely tied to fundamental concepts and the emergence of new constitutional rights. As a result, it is now

imperative to conceptualize constitutional unamendability in a manner that produces a theory capable of shaping constitutional thought.

A theory of constitutional unamendability must provide convincing answers to two central questions. First, it must explain the legal logic underlying constitutional unamendability. Second, it must identify which constitutional elements should be considered unamendable. Addressing these questions depends on a clear understanding of the concept of constitutional unamendability itself.

The present inquiry sought to advance the theoretical exploration of constitutional unamendability by offering integrated and coherent responses to these questions. It is feasible to establish a distinction between revision and amendment through lexical analysis and an examination of the nature, characteristics, content, and guarantees of constitutional unamendability. This can provide the conceptual foundation necessary for understanding and theorizing constitutional unamendability.

Understanding the legal logic underlying constitutional unamendability rests on recognizing constitutional amendment as a derived constituent power within the conventional theory of constitutional amendment. It further requires differentiating constituent power from constituted power and substantiating this distinction through an analysis of three major approaches: substantive, procedural, and delegated. The theory also engages with the notion of transnational unamendability, grounded in a universalist interpretation of constitutionalism, and provides justification for both explicit and implicit limits on amendment. The implications of transnational unamendability are reflected in a restricted obligation of unamendability for core constitutional values, the permissibility of

unamendability for intermediate values, and an absolute prohibition on unamendability for anti-constitutional values.

Keywords: Unamendability, Amendment, Constitution, Constitutionalism, Universalis

درآمدی بر نظریه اصلاح ناپذیری قانون اساسی

دانشجوی دکتری حقوق عمومی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

جواد یحیی زاده*

دانشیار گروه حقوق عمومی و بین الملل دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

حسن وکیلان

چکیده

«اصلاح ناپذیری قانون اساسی» مهم ترین مسئله حقوق اساسی تطبیقی معاصر و یکی از عناصر بنیادی در ساخت و ساخت «نظریه مشروطه» است که چالش های نظری و عملی برجسته ای را نیز در نظام های حقوقی مختلف به وجود آورده است. تأثیر گذاری اصلاح ناپذیری قانون اساسی بر ارزش ها، اصول و هنجارها در سه سطح «طراحی نهادی»، «نظارت قضایی» و «تعاملات سیاسی» از یک سو و برقراری نوعی توازن پایدار میان «مشروطیت» و «دموکراسی» از سوی دیگر نمایانگر بخشی از این اهمیت و چالش های آن است. این مقاله می کوشد به دو پرسش کلیدی پاسخ دهد: «اصلاح ناپذیری قانون اساسی بر چه منطبق حقوقی استوار است؟» و «چه موضوعاتی از قانون اساسی باید از بازنگری مصون بمانند؟» پاسخ به این دو پرسش در گرو پاسخ به این پرسش پیشینی است که «اصلاح ناپذیری قانون اساسی چیست؟» یافته های این مقاله با روش هنجاری نشان می دهد نظریه اصلاح ناپذیری قانون اساسی می کوشد ضمن تفکیک ترمینولوژیک میان «بازنگری» و «اصلاح»، شناسایی ماهیت بازنگری به مثابه «قوه مؤسس تبعی» و نیز خوانشی جهان شمول از مشروطیت و مآلاً ارائه «اصلاح ناپذیری فرا-ملی»، حدود و ثغور محدودیت های صریح و ضمنی بر بازنگری را موجه سازی کند؛ آنچه مبتنی بر «الزام مقید اصلاح ناپذیری ارزش های مشروطه»، «جواز اصلاح ناپذیری ارزش های بینایی» و «ممنوعیت مطلق اصلاح ناپذیری ارزش های ضد مشروطه» نمایان می شود.

واژگان کلیدی: اصلاح ناپذیری، بازنگری، قانون اساسی، مشروطیت، جهان شمولی.

- این مقاله برگرفته از رساله دکتری در دانشگاه علامه طباطبائی می باشد.

* نویسنده مسئول: javad.yahyazadeh.atu@gmail.com

مقدمه

«اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی» مهم‌ترین بخش قانون اساسی است. اگر قواعد قانون اساسی تعیین‌کننده «قواعد بازی در یک جامعه» است و قواعد بازیگری به درستی به‌منزله «قواعد تغییر قواعد» درک می‌شوند،^۱ قواعد اصلاح‌ناپذیری را می‌توان «قواعد قواعد تغییر قواعد» و مآلاً مهم‌ترین بخش قانون اساسی در نظر گرفت؛ نهادی که امروزه به‌طور فزاینده‌ای در سرتاسر جهان مشروطه و حتی غیرمشروطه مورد توجه قرار گرفته است. بسیاری از قوانین اساسی به‌طور مدون و یا به شیوه‌هایی دیگر به شناسایی آن در نظام حقوقی مبادرت ورزیده‌اند. این سازوکار از رهگذر ممانعت بازیگران سیاسی و مردم در تمسک به آیین‌های بازیگری امکان تغییر در مسائل بنیادی قوانین اساسی را برای همیشه به امتناع بدل می‌سازد. «جمهوریت» در فرانسه و ایتالیا،^۲ «کرامت انسانی» در آلمان و ارمنستان،^۳ «حقوق بنیادی» در آفریقای مرکزی و برزیل،^۴ «سکولاریسم» در آذربایجان و ترکیه^۵ و «دین» در الجزایر و ایران^۶ تنها نمونه‌هایی از مصادیق اصلاح‌ناپذیری در قوانین اساسی جهان به شمار می‌روند. تدقیق نظری در اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در ایران از اهمیتی ویژه و ضرورتی دوچندان برخوردار است. یکی از دلایل این اهمیت و ضرورت را می‌توان در حصول نوعی اجماع میان بازیگران سیاسی و دکترین حقوقی و غیرحقوقی در بازیگری قانون اساسی جستجو کرد.^۷ با این حال، آنچه می‌تواند و باید پیش و بیش از «بازیگری قانون

1. Bjørn Erik Rasch & Roger D. Congleton, 'Amendment Procedures and Constitutional Stability', in Roger D. Congleton & Birgitta Swedenborg (eds), *Democratic Constitutional Design and Public Policy* (Massachusetts: MIT Press, 2006) at 319-21.

۲. ماده ۸۹ قانون اساسی فرانسه و ماده ۱۳۹ قانون اساسی ایتالیا.

۳. ماده ۷۹ قانون اساسی آلمان و ماده ۱۱۴ قانون اساسی ارمنستان.

۴. ماده ۱۵۳ قانون اساسی آفریقای مرکزی و ماده ۶۰ قانون اساسی برزیل.

۵. ماده ۱۵۸ قانون اساسی آذربایجان و ماده ۴ قانون اساسی ترکیه.

۶. ماده ۲۳۴ قانون اساسی الجزایر و ماده ۱۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

۷. برای نمونه، نک: عباسعلی کدخدایی: «قانون اساسی فعلی نیازمند بازیگری است»، قابل دسترسی در: B2n.ir/e52884، محسن رنانی: «همه‌پرسی آخرین راهکار برای اصلاحات ساختار اقتصادی کشور است» قابل دسترسی در: otaghiranonline.ir/news/28980، علی‌اکبر گرجی ازندریانی: «وقت بازیگری قانون اساسی فرا

اساسی» در قانون توجّهات علمی قرار گیرد «اصلاح ناپذیری قانون اساسی» است. دلیل این ادعا روشن است: بازنگری در موضوعات اصلاح پذیر قانون اساسی فاقد ظرفیت لازم در گره گشایی از مشکلات عمیق است و راه حل برون رفت از چنین مشکلاتی را به طور منطقی باید در تغییرات بنیادی جستجو کرد.

بر مبنای چنین اهمیتی است که نظریه پردازی راجع به اصلاح ناپذیری قانون اساسی ضرورت می یابد. این نظریه باید بتواند به دو پرسش بنیادی پاسخ دهد. نخست اینکه «اصلاح ناپذیری قانون اساسی بر چه منطق حقوقی استوار است؟» و پرسش مقدر دوم اینکه «چه محتوایی از قوانین اساسی باید اصلاح ناپذیر باشند؟» «اصلاح ناپذیری به مثابه قوه مؤسس تبعی» و «اصلاح ناپذیری فرا ملی در پرتو مشروطه خواهی جهان شمول» به ترتیب پاسخ هایی قانع کننده برای این پرسش ها فراهم می آورند. با این حال، پاسخ دقیق به هر یک از این دو پرسش در گرو پاسخ به پرسش پیشینی است که «اصلاح ناپذیری قانون اساسی چیست؟» تفکیک ترمینولوژیک میان «بازنگری» و «اصلاح» و تمایز اصلاح ناپذیری از مفاهیم مجاور آن از پاسخ به پرسش اخیر حاصل می شود که نقش مهمی در نظریه اصلاح ناپذیری قانون اساسی ایفا می کنند. از این رو این مقاله از سه بخش سازوار و در هم تنیده تشکیل می شود تا نظریه ای منسجم در این خصوص ارائه دهد. در بخش نخست چستی اصلاح ناپذیری قانون اساسی مورد تحلیل قرار می گیرد. بخش دوم به منطق حقوقی اصلاح ناپذیری قانون اساسی پرداخته می شود و در نهایت بخش سوم دربرگیرنده رویکردی هنجاری راجع به مفاد اصلاح ناپذیر قانون اساسی است.

بررسی پیشینه این مقاله به زبان فارسی نشان می دهد «نظریه اصلاح ناپذیری قانون اساسی» تا کنون هرگز مورد توجه پژوهشگران حقوق اساسی در ایران قرار نگرفته است و منابع فرعی مرتبط نیز اغلب به بررسی حقانیت یا عدم حقانیت آن بسنده کرده و بدون تحلیلی جامع و عمیق؛ به این نتیجه کلی و سطحی دست یافته اند که این نهاد با دموکراسی و حق تعیین سرنوشت مغایرت دارد و لذا غیر قابل پذیرش است.^۱

رسیده است» قابل دسترسی در: yun.ir/nkx8a، سروش محلاتی: «دنیا از اصلاح قانون اساسی واهمه ای ندارد» قابل دسترسی در: B2n.ir/x90576. (تاریخ بازدید: ۱۵ مرداد ۱۴۰۳).

۱. فقط برای نمونه، نک: داود مجبی و اعظم طالب نجف آبادی، «حق تعیین سرنوشت در حقوق بشر بین الملل و اصول فرادستوری، بررسی انتقادی اصل ۱۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۷،

این موضوع البته در آثار غیر فارسی از بلوغ نسبتاً بیشتری برخوردار بوده و تلاش‌هایی در نظریه‌پردازی برای آن صورت گرفته است.^۱ با این حال این مقاله از این آثار نیز قابل تمایز است و می‌کوشد در گامی فراتر از دیدگاه‌های پیشین به نظریه‌ای نوین از اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی دست یابد؛ آنچه در مقیاسی کلان‌تر می‌تواند در ساخت نظریه مشروطه در ایران نیز سودمند باشد.

۱. تحلیل معنایی اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی

نخستین گام لازم - اگرچه نه کافی - برای ورود به «نظریه اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی» تفتن بر چیستی آن مبتنی بر تحلیل معنایی از دو منظر «واژگانی» و «اصطلاحی» است.

۱-۱. تحلیل واژگانی^۲

بررسی معنای واژگانی «اصلاح‌ناپذیری» به نحوی اجتناب‌ناپذیر در گرو تدقیق در منظومه واژگانی «بازنگری» است. اهمیت این تحلیل واژگانی به حدی است که می‌توان ادعا کرد ساخت «تئوری» بازنگری و اصلاح‌ناپذیری مستلزم درک دقیق «ترمینولوژی» آن‌هاست.

شماره ۳، (۱۳۹۹)؛ محمد مهدی غمامی و حسن حسینی، «مبانی نظری امکان بازنگری بنیادین قانون اساسی»، مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۰، شماره ۱، (۱۳۹۹).

1. See for Instance: Melissa Schwartzberg, *Democracy and Legal Change* (Cambridge: Cambridge University Press: 2007), Yaniv Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers* (Oxford: Oxford University Press: 2017).

۲. در اینجا باید بی‌پرده به این پرسش کلیدی پاسخ داد که آیا تحلیل واژگانی بازنگری و اصلاح‌ناپذیری اساساً امری ضروری است یا تنها نوعی بازی با کلمات است؟ در پاسخ باید گفت این ضرورت می‌تواند از رهگذر «فلسفه تحلیلی حقوق» (Analytical Jurisprudence) مورد توجه قرار گیرد. به باور هارت (Herbert Hart)، «واژگان فنی معیار در اندیشه حقوقی و سیاسی که در سایه نظریه‌ای گمراه‌کننده شکل گرفته‌اند، مستعد ساده‌سازی بیش از حد و ارائه مبهم واقعیات‌اند» {هربرت هارت، مفهوم قانون، ترجمه محمد راسخ (تهران: نشر نی، ۱۳۹۶) ص ۱۸۳}. پروژه فکری هارت در اثر ارزشمند «مفهوم قانون» (The Concept of Law) نیز درست بر همین مبنا موجه‌سازی می‌شود. وی برای درک مفهوم «قانون» به تمایز آن با مفاهیم مجاور همچون «زور»، «دستور» و «فرمان» مبادرت ورزید و تلاش کرد آن را از طریق فلسفه تحلیلی و به‌ویژه کوشش‌های زبانی مورد تفتن قرار دهد. آشفتگی مفهومی در زبان حقوقی ما، ضرورت کاربست فلسفه تحلیلی حقوق برای ابهام‌زدایی از واژگان کلیدی را دو چندان کرده است. «بازنگری» و «اصلاح‌ناپذیری» نیز از این آشفتگی در امان نمانده‌اند.

۱-۱-۱. منظومه واژگانی بازنگری قانون اساسی

منظومه واژگانی بازنگری در زبان‌های فارسی و انگلیسی تحلیل می‌شود تا بتوان به فهمی غنی راجع به آن دست یافت.

الف- منظومه واژگانی بازنگری در زبان فارسی

منظومه واژگانی بازنگری قانون اساسی در زبان فارسی را می‌توان شامل «تغییر»، «بازنگری»، «تجدیدنظر»، «اصلاح»، «متمم» (تتمیم) و «جرح و تعدیل»^۱ دانست. اما آیا همه این واژگان به صورت یکسان و به جای یکدیگر قابل استفاده‌اند؟ مراجعه به فرهنگ لغت، پاسخی منفی به این پرسش می‌دهد که در فائق آمدن بر آشفتگی مفهومی در این موضوع سودمند است.

مبتهی بر معناشناسی واژگانی می‌توان چنین استنباط کرد که «تغییر»^۲ عام‌ترین واژه است و سایر واژگان ذیل آن جای می‌گیرند. «بازنگری»^۳ برگردان فارسی واژه عربی «تجدیدنظر»^۴ است و مراد از آن تغییرات سطحی و خُرد است. «اصلاح»^۵ در مقابل، تغییرات

---

۱. جرح و تعدیل نخستین واژه‌ای است که در نخستین و دومین کتاب حقوق اساسی به زبان فارسی در این حوزه موضوعی از سوی نویسندگان آن‌ها (محمدعلی فروغی و مصطفی خان منصورالسلطنه) مورد استفاده قرار گرفته است. نک: محمدعلی فروغی، *حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول* (تهران: کویر، ۱۳۹۸) صص ۳۱ و ۳۲؛ مصطفی عدل، *حقوق اساسی یا مشروطیت دول* (تهران: چشمه، ۱۳۸۹) صص ۱۵ و ۱۶.

۲. چیزی را به شکل و حالت دیگر درآوردن {حسن عمید، *فرهنگ فارسی عمید* (تهران: راه رشد، ۱۳۸۹) ص ۳۵۲}، تبدیل، تعویض، تحویل، انتقال و انقلاب {علی‌اکبر دهخدا، *لغت‌نامه*، جلد پنجم (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷) ص ۶۸۳۶}.

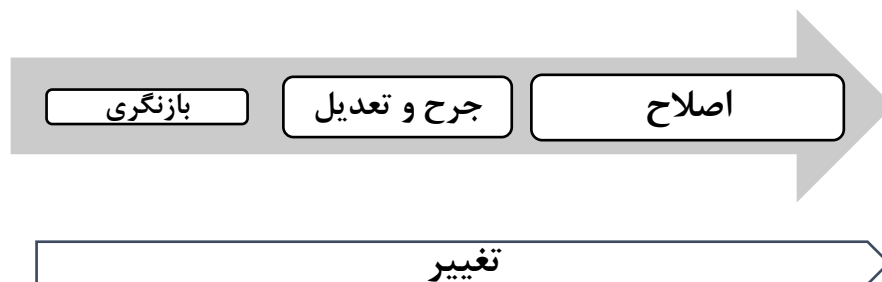
۳. توجه کردن، بررسی کردن، رسیدگی کردن {همان، جلد سوم، ص ۴۱۲۵}.

۴. در امری یا نوشته‌ای دوباره نظر کردن، آن را مورد بررسی مجدد قرار دادن {محمد معین، *فرهنگ معین*، جلد اول، (تهران: انتشارات آدنا، ۱۳۸۶) ص ۴۲۵}، بازاندیشیدن، دوباره تعمق کردن در کاری یا چیزی {دهخدا، همان، ص ۶۴۴۳}.

۵. سر و سامان دادن، آراستن، سازش دادن {عمید، همان، ص ۱۳۸}، به کردن {معین، همان، ص ۱۶۳}، درست کردن، التیام دادن {دهخدا، همان، جلد دوم، ص ۲۸۰۳}.

عمیق و ریشه‌ای را در بر می‌گیرد. دو واژه «متمم» (تتمیم)^۱ و «جرح و تعدیل»^۳ نیز بنا بر تحلیل واژگانی می‌توانند در میانه طیف تغییرات جای گیرند.

شکل ۱- منظومه واژگانی بازنگری در زبان فارسی و شدت و عمق آن‌ها

همچنین در سطح رسمی و در «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»^۴ نیز از پنج واژه تجدیدنظر، بازنگری، اصلاح، تتمیم و تغییر نام برده شده است^۵ که به نظر می‌رسد این واژگان بدون تفاوت معنایی چشمگیر و به جای یکدیگر استفاده شده است.^۶

۱. ظاهراً این واژه از سال ۱۲۸۶ و با متمم قانون اساسی مشروطه وارد ادبیات حقوقی ایران گردید و برگزیدن آن به نظر متأثر از رویکرد آمریکایی به بازنگری‌های قانون اساسی است. اگرچه خود واژه انگلیسی Amendment در لغت به معنای متمم نیست، اما کاربست آن در این معنا نمی‌تواند چندان غلط باشد زیرا بازنگری‌های قانون اساسی به صورت‌های مختلفی می‌توانند ظاهر شوند که یکی از مدل‌های آن بازنگری ضمیمه‌ای (Appendative Model) -مدل آمریکایی- است که به صورت جداگانه به متن اصلی اضافه می‌شود.

۲. تمام‌کننده، کامل‌کننده، چیزی که باعث تکمیل و تمام شدن چیز دیگری می‌شود {عمید، همان، ص ۹۱۴}، تکمله، ضمیمه {معین، همان، ص ۱۶۲۱}.

۳. تصحیح کردن نوشته‌ای {دهخدا، همان، جلد پنجم، ص ۷۶۳۸}، حذف و اصلاح پاره‌ای از کلمات و مطالب نوشته‌ای برای معتدل ساختن آن {عمید، همان، ص ۳۹۹}.

۴. اگرچه اصل ۱۳۲ قانون اساسی سال ۱۳۵۸ اشاره‌ای کوتاه به بازنگری داشته است اما تا پیش از قانون اساسی سال ۱۳۶۸، آیین‌های بازنگری قانون اساسی صریحاً در متن قوانین اساسی ایران پیش‌بینی نشده بود.

۵. واژه تجدیدنظر در اصل ۱۳۲ و واژگان بازنگری، اصلاح و تتمیم در اصل ۱۷۷ به صورت صریح ذکر شده‌اند. واژه تغییر نیز از واژگان غیرقابل تغییر و تغییرناپذیر مندرج در اصول ۱۲ و ۱۷۷ قابل استنباط است.

۶. البته تعمق در این موضوع مجال دیگری می‌طلبد و می‌توان به منزله یک مسئله پژوهشی مستقل راجع به آن بحث کرد.

ب- منظومه واژگانی بازنگری در زبان انگلیسی

منظومه واژگانی بازنگری قانون اساسی در زبان انگلیسی از بلوغ مفهومی و عمق بیشتری نسبت به زبان فارسی برخوردار است. این منظومه را می‌توان شامل این واژگان دانست: Change, Alteration, Transformation, Reformation, Revision, Adjustment, Modification, Amendment. تأمل در این منظومه واژگانی نمایانگر تمایز مفهومی میان آن‌ها است.

معناشناسی منظومه واژگانی بازنگری در زبان انگلیسی نشان می‌دهد واژه Change^۱ عام‌ترین واژه است و سایر واژگان، صورتی خاص از آن را نمایان می‌سازند. Amendment^۲ دقیقاً به معنی بازنگری و تجدیدنظر است و صرفاً تغییرات خُرد و سطحی را در برمی‌گیرد، آنچه در واژه Adjustment^۳ نیز به‌نوعی نمود می‌یابد. Modification^۴ نیز معادل جرح و تعدیل در فارسی است و نوعی تغییر از جنس بازنگری و تجدیدنظر است که فراتر از ساختارهای مستقر عمل نمی‌کند؛ آنچه کم و بیش در مورد واژه Alteration^۵ نیز صدق می‌کند. بر خلاف واژگان پیشین، Revision^۶ به تغییرات عمیق و ریشه‌ای اشاره

---

۱. ایجاد تفاوت در شکل، ماهیت یا محتوای چیزی، تبدیل یا وارونه کردن، انتقال، دگرگونی یا تعدیل.

{www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=change, accessed 27 July 2024}.

۲. تغییر در قانون عادی، قانون اساسی، دادخواست، مصوبه یا سند که با افزودن، حذف یا تصحیح ایجاد شده است به‌ویژه تغییرات ظاهری و جزئی.

{Bryan A. Garner, *Black's Law Dictionary* (Minnesota: West Publishing, 2009) at 94}

۳. تغییرات اندک و جزئی در چیزی به‌منظور ارتقای آن.

{www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=adjustment, accessed in 27 July 2024}.

۴. تغییر و تعویض چیزی و نه خلق آن، تغییرات جزئی.

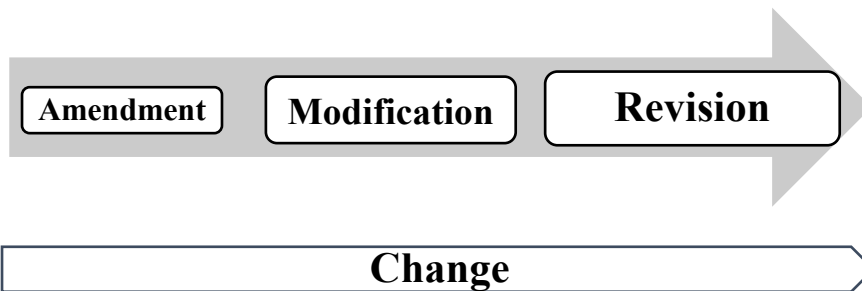
James A. Ballentine, *Ballentine's Law Dictionary* (Rochester: Lawyers Co-Op Pub Co, 1969) at 810.

۵. متفاوت نمودن چیزی نسبت به قبل بدون از بین بردن هویت آن؛ Ballentine, op. cit. at 143.

۶. بازنویسی کلی و کامل یک سند به‌نحوی که کل آن قابل اصلاح باشد؛ Garner, op. cit. at 1434.

دارد و فراتر از بازنگری، تجدیدنظر و جرح و تعدیل عمل می‌کند؛ آنچه در واژگان Transformation^۱ و Reformation^۲ نیز نمود می‌یابد.

شکل ۲- منظومه واژگانی بازنگری در زبان انگلیسی و شدت و عمق آن‌ها

همچنین در سطح رسمی بیشتر قوانین اساسی از واژه Amendment یا معادل مفهومی آن به منظور تعیین شیوه تغییر قانون اساسی استفاده کرده‌اند. برخی این موضوع را البته دست‌مایه‌ای برای انتقاد از طراحی مدرن قوانین اساسی در حوزه بازنگری قرار داده و معتقدند عمده قوانین اساسی جهان از ایجاد تمایز میان تغییرات بنیادی و بازنگری - که باید صرفاً متضمن تغییرات سطحی و جزئی باشد - غفلت ورزیده‌اند. قانون بنیادی آلمان (ماده ۷۹)، قانون اساسی فرانسه (ماده ۸۹) و قانون اساسی ایتالیا (ماده ۱۳۸) نمونه‌هایی از این دست به‌شمار می‌روند. با این حال برخی قوانین اساسی با کاربست واژگان مختلف کوشیده‌اند توجه بازیگران سیاسی را به تمایز میان تأسیس و بازنگری قانون اساسی جلب کنند. برای نمونه، قانون اساسی سوئیس (ماده ۱۹۲) از اصلاح کلی و جزئی^۳ استفاده کرده است که اولی به تأسیس و دومی به بازنگری در قانون اساسی اشاره دارد. این تمایز در

۱. تغییرات بنیادی و اساسی، دگرگونی کامل در ظاهر یا ماهیت چیزی یا شخصی.

www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=transformation, accessed in 27 July 2024.

۲. تغییرات ساختاری و بنیادی به‌منظور بهبود یا بازنگری در امور اشتباه، فاسد یا نامطلوب.

www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=reformation, accessed in 27 July 2024.

3. "Total" and "Partial" Revision.

تعداد کمی از قوانین اساسی دیگر همچون اتریش (ماده ۴۴)، کاستاریکا (مواد ۱۹۵ و ۱۹۶) و اسپانیا (ماده ۱۶۸) نیز مورد توجه قرار گرفته است.^۱

۲-۱-۱. منظومه واژگانی اصلاح ناپذیری قانون اساسی

پس از تفتن بر منظومه واژگانی بازنگری، حال می توان منظومه واژگانی اصلاح ناپذیری را در زبان های فارسی و انگلیسی بررسی کرد.

الف- منظومه واژگانی اصلاح ناپذیری در زبان فارسی

پژوهشگران حقوق اساسی در ایران به منظور اشاره به موضوع مورد بحث از این ادبیات استفاده کرده اند: «موارد (اصول) غیر قابل بازنگری»،^۲ «تغییر ناپذیری»،^۳ «منع از تجدید نظر»،^۴ «اصول (هنجارهای) فرا-قانون اساسی»^۵ و «محدودیت های بازنگری».^۶ غربالگری این منظومه از واژگان فارسی می تواند در کاربست صحیح و دقیق آن در جامعه علمی حقوق اساسی ایران راهگشا باشد.

«موارد (اصول) غیر قابل بازنگری» از حیث معنایی عبارت ناقصی است زیرا این نهاد را صرفاً به یک یا چند مورد یا اصل از قانون اساسی محدود کرده است، حال آنکه اصلاح ناپذیری می تواند بنا بر شرایطی، کل قانون اساسی را غیر قابل اصلاح کند. «اصول (هنجارهای) فرا-قانون اساسی» نیز از حیث هنجاری و منطق عملی عبارت نادرستی است زیرا این عبارت چنین القا می کند که گویی اصول یا هنجارهایی بیرون و فراتر از چهارچوب قانون اساسی و حاکم و متفوق بر آن قابل شناسایی است، حال آنکه این دیدگاه

1. Richard Albert, "Constitutional Amendment and Dismemberment", The Yale Journal of International Law, Vol. 43, No. 1, (2018), at 24.

۲. برای نمونه، نک: معصومه نادری، موارد غیر قابل بازنگری قانون اساسی (مطالعه تطبیقی جمهوری اسلامی ایران و آمریکا)، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه علامه طباطبائی، (۱۳۹۳).

۳. برای نمونه، نک: اسدالله یآوری، «مطالعه تطبیقی جایگاه و اعتبار پیش بینی هنجاری های حقوقی تغییر ناپذیر در قانون اساسی»، حقوق تطبیقی، دوره ۱۱، شماره ۲، (۱۳۹۹).

۴. برای نمونه، نک: عباسعلی عمید زنجانی، مبانی حقوق اساسی (تهران: خرسندی، ۱۳۹۸) صص ۱۴۳ و ۱۴۴.

۵. برای نمونه، نک: علی اکبر گرجی ازندریانی، در تکاپوی حقوق اساسی (تهران: جنگل، ۱۳۹۴) صص ۴۲۰-۳۸۰.

۶. برای نمونه، نک: محمد هاشمی، حقوق اساسی و ساختارهای سیاسی (تهران: میزان، ۱۴۰۱) صص ۵۹ و ۶۰.

نه تنها مغایر با «نظریه سلسله مراتب هنجارهای حقوقی» است بلکه می‌تواند واجد آثار خطرناکی در حوزه عملی نیز باشد.^۱

«تغییرناپذیری قانون اساسی» نیز از حیث معنایی و هنجاری عبارت نامطلوبی است چون واژه تغییر دلالت عام بر انواع دگرگونی‌های سطحی و عمیق دارد، حال آنکه بنا بر تحلیل واژگانی و نیز نظریه بازنگری و اصلاح‌ناپذیری - که در ادامه بحث می‌شود - این نهاد مانع از اعمال تغییرات غیربنیادی نیست و صرفاً تغییرات عمیق و ریشه‌ای را ناپذیر و ناممکن می‌انگارد. «منع از تجدیدنظر» و «محدودیت‌های بازنگری» نیز از حیث معنایی و هنجاری نادقیق هستند، زیرا تجدیدنظر و بازنگری در معنای لغوی صرفاً در بر گیرنده تغییرات ناچیز و سطحی هستند، حال آنکه اصلاح‌ناپذیری مانع از چنین تغییراتی نیست و نباید هم باشد. بنابراین، «اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی» صحیح‌ترین و دقیق‌ترین واژه در منظومه واژگانی فارسی به‌شمار می‌رود زیرا نخست ایرادهای پیشین را ندارد، دوم متلائم با اصل اقتصاد زبانی است و سوم سازگار با معناشناسی واژگانی و همچنین نظریه مربوط به آن است.

ب- منظومه واژگانی اصلاح‌ناپذیری در زبان انگلیسی

متخصصان حقوق اساسی تطبیقی از واژگان مختلفی برای اشاره به نهاد موضوع بحث استفاده کرده‌اند که متداول‌ترین آن‌ها Constitutional Unamendability^۲ است.

۱. تفکیک میان «آبراصول قانون اساسی» (Superconstitutional) و «اصول فرا-قانون اساسی» (Supraconstitutional) در اینجا ضروری و گره‌گشا است. واژه Super به معنای «برتری از حیث اندازه، درجه یا عمق» است در حالی که واژه Supra به معنای «بالای، روی و فرای چیزی بودن» است. برخلاف برخی که اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی را «اصول فرا-قانون اساسی» تلقی کرده‌اند، نگارندگان اما معتقدند خوانش اصلاح‌ناپذیری مبتنی بر «نظریه محض حقوق» و همچنین ملاحظه خطرات عملی بالقوه در شناسایی هنجارهای حقوقی خارج از قانون اساسی، دلایلی مستحکم هستند تا اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی را صرفاً «آبراصول قانون اساسی» بدانیم؛ یعنی اصولی که از عمق و اهمیت بیشتری نسبت به سایر اصول قانون اساسی برخوردار هستند اما همچنان در چهارچوب و گستره قانون اساسی قرار می‌گیرند و باید تحت قواعد هنجاری آن عمل کنند. به‌منظور آگاهی از استدلال‌های مخالف این دیدگاه، نک:

Richard Albert, "Counterconstitutionalism", *Dalhousie Law Journal*, Vol. 31, Issue 3, (2008), at 48.

2. See for instance: Richard Albert, *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions* (Oxford: Oxford University Press, 2019) at 2, 17, 20, 21, 29, 43, 98, 146.

افزون بر مورد اخیر، دیگر عبارات مهم در این منظومه واژگانی عبارتند از: ^۱Entrenchment Clauses (بندهای استحکامی)، ^۲Unchangeable (تغییرناپذیر)، ^۳Perpetual Constitution (قانون اساسی جاودانه)، ^۴Eternity Clause (بند ابدیت)، ^۵Petrous Clauses (بندهای صخره‌ای) و Absolute Clauses (بندهای مطلقه).^۶ رزنای Unamendability را به این دلیل بهترین واژه در نظر گرفته است که سایر واژگان بر دائمی بودن دلالت دارند، حال آنکه دلالت این سازوکار بر ابدیت یا تغییرناپذیری نادقیق است زیرا تغییر قانون اساسی همواره از سوی قوه مؤسس امکان‌پذیر است. «بندهای صخره‌ای» مصطلح در حقوق اساسی برزیل عبارت دقیق‌تری از واژگان پیش‌گفته است زیرا حتی صخره‌ها نیز تاب مقاومت در مقابل فوران آتشفشانی قوه مؤسس را ندارند؛^۷ آنچه در نظریه اصلاح‌ناپذیری و مبتنی بر تلقی بازنگری به مثابه «قوه مؤسس تبعی» موجه‌سازی می‌شود.

1. Schwartzberg, op. cit. at 8.

2. Roznai, (2017), op. cit. at 16 & 38.

3. Schwartzberg, op. cit. at 206.

۴. این واژه در اصل معادلی برای واژه آلمانی *ewigkeitsgarantie* است که در احکام دادگاه قانون اساسی فدرال آلمان مورد استفاده قرار گرفته است؛ مانند حکم این دادگاه در تاریخ ۳۰ ژوئن ۲۰۰۹. برای مطالعه این حکم، نک: BVerfGE 123, 267 – Lissabon <<https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv123267.html>> accessed 16 June 2024.

۵. این واژه در اصل معادلی برای واژه پرتغالی *cláusula pétrea* است که در میان حقوق‌دانان اساسی برزیل مصطلح است. به‌منظور مطالعه بیشتر در این خصوص، نک:

Yaniv Roznai & Leticia. R. C. Kreuz, 'Conventionality control and Amendment 95/2016: a Brazilian case of unconstitutional constitutional amendment', *Revista de Investigações Constitucionais*, Curitiba, 5, 2 (2018).

۶. این عبارات توسط کمیسیون ونیز شورای اروپا در گزارشی با عنوان بازنگری قانون اساسی (۲۰۰۹) مورد استفاده قرار گرفته است. نک:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=cdl-ad\(2010\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=cdl-ad(2010)001-e), accessed 16 June 2024.

7. Roznai (2017), op. cit. at 16.

۱-۲. تحلیل اصطلاحی

اصلاح ناپذیری قانون اساسی در دو سطح سلبی و ایجابی قابل تعریف است. مفهوم اصلاح ناپذیری در سطح سلبی از رهگذر تفکیک آن با مفاهیم مجاور تعریف می‌شود، حال آنکه در سطح دوم به نحو ایجابی و در دو رویکرد اجمالی و جامع قابل بررسی است.

۱-۲-۱. مفاهیم مجاور متمایز از «اصلاح ناپذیری»؛ آنچه اصلاح ناپذیری نیست «استحکام قانون عادی»^۱، «استحکام متعارف قانون اساسی»^۲، «استحکام تشدید قانون اساسی»^۳ و «قاعده منع مباحثه و مناظره»^۴ از جمله مفاهیم همجوار به شمار می‌روند که عدم اختلاط آن‌ها برای درک دقیق چیستی اصلاح ناپذیری قانون اساسی امری ضروری است.

الف- استحکام قانون عادی

قانون‌گذار عادی ممکن است بازنگری از طریق اکثریت ساده در موضوعاتی که اهمیت ویژه و خاصی برای دولت و ملت دارد را ممنوع سازد. این مورد را می‌توان «استحکام قانون عادی» نامید که تغییر آن مستلزم آستانه‌ای بیشتر از اکثریت ساده است،^۵ اگرچه تغییر آن ممتنع نیست. این نوع قوانین با آنچه به منزله «قوانین عادی اساسی»^۶ تعریف می‌شوند مرتبط و متلائم است: «آن دسته از قوانین عادی که نقش بسیار مهمی در نظم و نظام حقوقی ایفا می‌کنند».^۷ بنابراین، «استحکام قانون عادی»؛ هم از حیث درجه استحکام و هم از حیث نوع قانون با «اصلاح ناپذیری قانون اساسی» متفاوت است.

1. Legislative Entrenchment.

2. Conventional Constitutional Entrenchment.

3. Heightened Constitutional Entrenchment.

4. Gag Rules.

۵. ریچارد آلبرت، *اصلاح ناپذیری قانون اساسی در نظریه و عمل*، ترجمه جواد یحیی‌زاده (تهران: مجد، ۱۴۰۲) ص ۳۰.

6. Constitutional Statute.

7. Adam Perry & Farrah Ahmed, "Constitutional Statutes", Oxford Journal of Legal Studies, Vol. 37, Issue 2, (2017).

ب- استحکام متعارف قانون اساسی

تدوین کنندگان قوانین اساسی ممکن است با هدف برقراری تعادل میان «نیاز قانون اساسی به تغییر در آینده» از یک سو و «حفظ ثبات آن» از سوی دیگر به تعبیه نوعی آیین بازنگری روی آورده باشند که ضمن پاسخگویی به تغییرات اجتماعی و سیاسی آتی بتواند استحکام قانون اساسی را نیز تأمین کند. این آیین می تواند برای مثال تصویب اکثریت فوق العاده کنگره و تأیید اکثریت مجالس ایالتی باشد. این مورد «استحکام متعارف قانون اساسی» نامیده می شود.^۱ لذا «اصلاح ناپذیری» همان «استحکام متعارف» نیست زیرا در مورد اخیر همچنان امکان تغییر در مفاد قانون اساسی متصور است حال آنکه در اصلاح ناپذیری چنین نیست.

پ- استحکام تشدید قانون اساسی

طراحان قوانین اساسی ممکن است برخی اصول قانون اساسی را چنان برجسته و حیاتی تلقی کنند که آیین بازنگری بسیار دشوارتری برای آن ها نسبت به سایر اصول در نظر گیرند. برای نمونه، افزون بر تصویب اکثریت فوق العاده کنگره، تصویب اکثریت فوق العاده مجالس ایالتی نیز به آستانه مورد نیاز اضافه شود. این همان چیزی است که «استحکام تشدید قانون اساسی» نامیده می شود.^۲ لذا نباید میان «استحکام تشدید» و «اصلاح ناپذیری» این همانی برقرار کرد زیرا در اولی؛ همچنان اگرچه بسیار دشوار، امکان بازنگری وجود دارد حال آنکه در دومی راه بازنگری به طور کامل مسدود شده است.

ت- قاعده منع مباحثه و مناظره

«قاعده منع مباحثه و مناظره» در تاریخ ایالات متحده به مجموعه قواعد تصویب شده از سال ۱۸۳۶ تا ۱۸۴۴ میلادی در مجلس نمایندگان اشاره دارد که هرگونه مباحثه و مناظره راجع به

---

۱. آلبرت، همان، ص ۳۱.

۲. همان.

برده‌داری در این مجلس را ممنوع می‌ساخت.^۱ به‌طور کلی‌تر و مرتبط با موضوع بحث حاضر منظور قواعدی است که هرگونه پیشنهاد بازنگری راجع به یک موضوع مشخص را برای یک دوره زمانی معین ممنوع می‌سازد. بنابراین باید میان این قاعده و اصلاح‌ناپذیری قائل به تمایز شد زیرا اولی اگرچه همچون دومی در صدد امتناع بازنگری است، اما این امتناع به‌صورت موقتی است و تبدیل به قاعده ابدی نمی‌شود.

۲-۱. تعریف اصلاح‌ناپذیری؛ آنچه اصلاح‌ناپذیری است

از منظری ایجابی می‌توان اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی را از دو دیدگاه اجمالی و جامع تعریف کرد. در رویکرد اجمالی تعریفی حداقلی از اصلاح‌ناپذیری ارائه می‌شود حال آنکه هدف در تعریف جامع درک عمیق و مبسوط آن است.

الف- تعریف اجمالی اصلاح‌ناپذیری

رزنای اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی را «محدودیت‌های بازنگری در موضوعات قانون اساسی (مواد، اصول، قواعد، نمادها یا نهادها) با توسل به فرآیند رسمی آن»^۲ تعریف کرده است. از نظر آلبرت، اصلاح‌ناپذیری «ماده‌ای از قانون اساسی را توصیف می‌کند که در مقابل هرگونه تلاش برای بازنگری مقاوم و نفوذناپذیر است»^۳ و البته می‌تواند به‌طور غیررسمی نیز اتفاق افتد.^۴ به‌زعم پرویس^۵ اصلاح‌ناپذیری «خودِ جمعی حکومت و ما مردم»^۶ است؛ آنچنان‌که اگر مفاد هنجاری ابدی تغییر کنند، خود یا هویت جمعی حکومت فرو

1. For More Details, See: Scott R. Meinke, Slavery, "Partisanship, and Procedure in the U. S. House: The Gag Rule, 1836-1845", *Legislative Studies Quarterly*, Vol. 32, Issue 1, (2007).

2. Yaniv Roznai, 'Necrocracy or Democracy? Assessing Objections to Constitutional Unamendability', in Richard Albert, Bertil Emrah Oder (ed.), *An Unamendable Constitution? Unamendability in Constitutional Democracies* (Gewerbestrasse: Springer, 2018) at 30.

3. Albert (2008), op. cit. at 37.

4. Richard Albert, "Constitutional Disuse or Desuetude: The Case of Article V", *Boston University Law Review*, Vol. 94, (2014), at 1029.

5. Ulrich Preuss.

6. We the People.

می‌باشد.^۱ همچنین گنجز^۲ و اوزمن^۳ اصلاح‌ناپذیری را «به‌منزله استحکام بخش‌هایی از یک قانون اساسی به‌طوری که تغییر قانون اساسی دیگر یک گزینه قانونی نیست»^۴ تعریف کرده‌اند. به هر حال در رویکردی توصیفی می‌توان اصلاح‌ناپذیری را خط قرمزهای عدول‌ناپذیر دائمی - اعم از مدون یا نامدون - حاکم بر نظام حقوقی و سیاسی دانست که امکان تغییر آن‌ها در چهارچوب قانونی موجود به دلیل اهمیت حیاتی‌شان هرگز ممکن نیست.

ب- تعریف جامع اصلاح‌ناپذیری

افزون بر تعریف اجمالی می‌توان اصلاح‌ناپذیری را از رهگذر «ماهیت»، «خصیصه»، «محتوا» و «ضمانت اجرا» با عمق بیشتری تعریف کرد تا شالوده لازم برای ساخت نظریه مربوط به آن پی‌ریزی شود.

* ماهیت اصلاح‌ناپذیری

اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی همزمان یک «نهاد»^۵، «هنجار»^۶ و حتی «اصل»^۷ حقوقی است، اگرچه نمی‌تواند به خودی خود یک «ارزش»^۸ باشد. اصلاح‌ناپذیری یک نهاد است زیرا در تلقی موسع «نهاد به‌مثابه قاعده»^۹ و «کلیه قیود و محدودیت‌های حاکم بر انسان که موجب

1. Ulrich Preuss, "The Implications of "Eternity Clauses": The German Experience", Israel Law Review, Vol. 44, No. 3, (2011), at 429.

2. Gert Jan Geertjes.

3. Jerfi Uzman.

4. Gert Jan Geertjes and Jerfi Uzman, 'Conventions of Unamendability: Covert Constitutional Unamendability in (Two) Politically Enforced Constitutions', in Albert & Oder, Ibid. at 93.

5. Institution.

6. Norm.

7. Principle.

8. Value.

9. Institutions as Rules.

۱۰. گفتنی است سه رویکرد غالب نسبت به مفهوم مناقشه‌انگیز نهاد عبارتند از: نهاد به‌مثابه قاعده، نهاد به‌مثابه رفتار و نهاد

به‌مثابه تعادل که در این میان، رویکرد نخست از مقبولیت بیشتری در میان اندیشمندان برخوردار است. برای مطالعه بیشتر،

الگو‌مندی رفتار اجتماعی او در یک جامعه معین شده و عدم قطعیت در زندگی شهروندان را کاهش می‌دهد، به منزله نهاد قابل تعریف است.^۱ اصلاح‌ناپذیری همچنین یک هنجار است زیرا به منزله یک نباید حقوقی دارای ضمانت اجرای دولتی و متضمن ویژگی‌های تعریف‌کننده هنجار حقوقی - از جمله عمومی و انتزاعی، لازم‌الاجرا و مستمر - در نظر گرفته می‌شود که نقش مهمی در نظم^۲ و نظام حقوقی^۳ ایفا می‌کند. به علاوه اصلاح‌ناپذیری یک اصل است زیرا به منزله رابط میان هنجارها و ارزش‌ها عمل می‌کند و به شکل قابل توجهی از سوی قضات^۴ برای ابطال بازنگری‌های مغایر قانون اساسی مورد کاربست قرار گرفته است.^۵ با این حال، نمی‌توان اصلاح‌ناپذیری را به خودی خود یک ارزش دانست به این دلیل که این نهاد، هنجار و اصل فقط به دنبال صیانت از ارزش‌های مختلف بومی و جهانی است و خود یک ارزش به شمار نمی‌رود.

* خصیصه‌های اصلاح‌ناپذیری

خصیصه‌های اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی ذیل دو دسته درونی (ذاتی) و بیرونی (عرضی) قابل بررسی است. دو مورد از مهم‌ترین خصیصه‌های درونی (ذاتی) اصلاح‌ناپذیری عبارتند از: «طرفداری از ثبات و تکریم مشروطه‌خواهی و دشمنی با اکثریت‌گرایی افراطی و

نک: محمدامیر ریزوندی و همکاران، «کاوشی در تعریف نهاد: ارزیابی رویکردهای متاخر بدیل در تعریف نهاد»، برنامه‌ریزی و بودجه، دوره ۲۰، شماره ۴، (۱۳۹۴).

۱. بنابراین، اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی نیز که موجب اعمال محدودیت بر کنش بازیگران سیاسی و مردم و ساختارمندشدن رفتار سیاسی ایشان می‌شود، نوعی نهاد به شمار می‌رود.

2. Legal Order.

3. Legal System.

۴. به منظور آگاهی بیشتر از مفاهیم هنجار، نظم و نظام حقوقی، نک: محمدرضا ویژه، مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی (تهران: جنگل، ۱۳۹۶) صص ۳۸-۲۲۴.

۵. می‌توان اصل را آنچنان که دورکین (Ronald Dworkin) می‌فهمید درک کرد. کوتاه‌سخن آنکه مبتنی بر نظام فکری او، قاضی می‌تواند و باید از ابزار اصول و استانداردها در راستای تحقق عدالت و انصاف بهره‌مند شود. به منظور آگاهی بیشتر از تعریف اصول از دیدگاه دورکین، نک:

Ronald Dworkin, *A Matter of Principle* (Cambridge: Harvard University Press, 1985).

. دکترین «ساختار بنیادی در هندوستان» و دکترین «جایگزینی قانون اساسی» در کلمبیا نمونه‌هایی از آن هستند. 6.

See for instance: Albert (2019), op. cit. Roznai (2017), op. cit.

هیجانی» و نیز «خصلت محافظه‌کارانه و قیم‌آبانه به جای رویکرد پویا در مورد تغییر قانون اساسی». از یک سو اصلاح‌ناپذیری می‌تواند به‌مثابه سدی در مهار اکثریت‌گرایی‌های افسارگسیخته و هیجانی توصیف شود. از سوی دیگر و متلائم با مورد پیشین، اصلاح‌ناپذیری ذاتاً دیدگاهی محافظه‌کارانه و قیم‌آبانه نسبت به تغییرات قانون اساسی دارد و با تداعی تلاش‌های جان‌سوز ابنای بشر در طول تاریخ در صدد حفظ دستاوردهای مشروطه‌خواهی است. از حیث خصیصه‌های بیرونی (عرضی) اصلاح‌ناپذیری نیز می‌توان به تکنیک‌های قوانین اساسی مختلف در ممانعت از بازنگری و نیز جایگاه آن‌ها در طراحی قوانین اساسی اشاره کرد. بیشتر قوانین اساسی به صورت صریح برخی موضوعات خاص را اصلاح‌ناپذیر ساخته‌اند،^۱ در حالی که برخی دیگر «روح قانون اساسی»،^۲ «ساختار بنیادی قانون اساسی»،^۳ یا «ماهیت و عناصر مؤسس دولت»^۴ را مورد محافظت قرار داده‌اند.^۵ همچنین از منظر جایگاه نیز عمده مواد اصلاح‌ناپذیر در همان ماده بازنگری ذکر می‌شوند،^۶ اما می‌توانند به‌عنوان یک ماده مستقل نیز ظاهر شوند.^۷

* محتوای اصلاح‌ناپذیری

طیف بسیار وسیعی از موضوعات در قوانین اساسی جهان به‌مثابه مفاد اصلاح‌ناپذیر شناسایی شده‌اند. «حقوق و آزادی‌ها»،^۸ «تمامیت ارضی»^۹ و «شکل جمهوری حکومت»^{۱۰} از جمله

۱. برای نمونه، /سلام در ماده ۱۷۷ قانون اساسی ایران (۱۳۶۸)، جمهوریت در ماده ۱۳۹ قانون اساسی ایتالیا (۲۰۲۰)، سکولاریسم در ماده ۴ بخش ۱ قانون اساسی ترکیه (۲۰۱۷).
۲. برای نمونه، ماده ۱۲۱ قانون اساسی نروژ (۲۰۲۰).
۳. برای نمونه، مواد ۳۴۰ و ۳۴۲ قانون اساسی ونزوئلا (۲۰۰۹).
۴. برای نمونه، ماده ۴۴۱ قانون اساسی اکوادور (۲۰۱۸).

5. See: Roznai, (2017), op. cit. at 22.

۶. مانند ماده ۱۷۷ قانون اساسی ایران.
۷. مانند ماده ۴ قانون اساسی ترکیه.
۸. مانند ماده ۲۳۶ قانون اساسی آنگولا، ماده ۲۲۷ قانون اساسی چاد، ماده ۴۴۱ قانون اساسی اکوادور، بند ۲ ماده ۱۴۲ قانون اساسی مولداوی، بند ۲ ماده ۱۵۲ قانون اساسی رومانی.
۹. مانند ماده ۱۵۸ ق.ا. آذربایجان، ماده ۲۸۶ قانون اساسی برونیدی، ماده ۶۴ قانون اساسی کامرون.
۱۰. مانند ماده ۱۳۹ قانون اساسی ایتالیا، ماده ۱۶۵ قانون اساسی بورکینا فاسو، ماده ۸۹ قانون اساسی فرانسه.

مفادی به‌شمار می‌روند که به‌طور صریح در قوانین اساسی جهان اصلاح‌ناپذیر گردیده‌اند. «روح قانون اساسی»^۱ و «کرامت انسانی»^۲ از جمله مفادی به‌شمار می‌روند که فراتر از متن و در واقع از سوی قضات دادگاه قانون اساسی به‌منزله مفاد اصلاح‌ناپذیر تعیین شده‌اند. همچنین «حق نمایندگی ایالات در مجلس سنا»^۳ و «تعهد به صلح‌طلبی»^۴ نه از سوی طراحان قانون اساسی و نه توسط قضات بلکه مبتنی بر فرآیندهای سیاسی و عرف اساسی اصلاح‌ناپذیر گردیده‌اند که البته نمایانگر پیچیدگی و چندوجهی بودن این موضوع است و هر یک می‌تواند به‌طور مستقل مورد مطالعه قرار گیرد.

* ضمانت اجرای اصلاح‌ناپذیری

برخلاف دیدگاه برخی مبنی بر اینکه پیش‌بینی اصلاح‌ناپذیری فقط یک راه توهّم‌آمیز برای محافظت از هویت و ارزش‌های بنیادی قانون اساسی است،^۵ دست‌کم سه نوع نظارت - شامل نظارت‌های «سیاسی»، «قضایی» و «مردمی» - راجع به نهاد پیش‌گفته قابل اعمال است. در نظارت سیاسی، بازیگران سیاسی می‌توانند امکان بازنگری در قانون اساسی را در عمل به امتناع بدل سازند؛ آنچنان که در ایالات متحده و کانادا راجع به «مجلس سنا»^۶ قابل ملاحظه است. در نظارت قضایی، قضات از طریق ابطال «بازنگری‌های مغایر قانون اساسی»^۷ در عمل از نهاد اصلاح‌ناپذیری صیانت به‌عمل می‌آورند؛ همانطور که در

۱. مانند دکترین «ساختار بنیادی در هندوستان» یا دکترین «جایگزینی قانون اساسی» در کلمبیا.

۲. مانند مفهوم اوبونتو در آفریقای جنوبی. برای مطالعه بیشتر، نک: آلبرت، پیشین، ص ۱۰۲.

۳. مانند اصل ۵ ق.۱ ایالات متحده آمریکا. برای مطالعه بیشتر، نک:

Richard Albert, "Constructive Unamendability in Canada and the United States", The Supreme Court Law Review: Osgoode's Annual Constitutional Cases Conference, Vol. 67, (2014). Available at: <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/sclr/vol67/iss1/5/>.

۴. مانند اصل ۹ ق.۱ ژاپن، برای مطالعه بیشتر، نک: آلبرت، پیشین، ص ۱۸۸.

5. See: Zbigniew Witkowski & Maciej Serowaniec, "Eternity Clause – a Realistic or Merely an Illusory Way of Protecting the State's Constitutional Identity?", Toruńskie Studia Polsko-Włoskie, Vol. 17, (2021).

6. See: Albert, (2014), op. cit.

7. Unconstitutional Constitutional Amendment.

هندوستان، آلمان و کلمبیا^۱ قابل رهگیری است. همچنین در نظارت مردمی، یک ملت می‌تواند از طریق ابزارهای گوناگون در عمل از هنجارهای اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی محافظت نماید؛ آنچنان که «بند صلح‌طلبی» در اصل ۹ قانون اساسی ژاپن^۲ از طریق تلاش‌های فرهنگی همچون سخنرانی‌های عمومی و انتشار کتاب و فیلم، از بازنگری مصون مانده است.

۲. اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در پرتو نظریه بازنگری قانون اساسی

از آنجا که فهم نظریه اصلاح‌ناپذیری مستلزم تفتن بر نظریه بازنگری است، توصیف نظریه متعارف بازنگری و نیز شناسایی ماهیت آن به‌مثابه قوه مؤسس تبعی امری ضروری می‌نماید.

۲-۱. نظریه متعارف بازنگری قانون اساسی

«نظریه متعارف بازنگری قانون اساسی»^۳ محصول تفکیک ترمینولوژیک اشمیت^۴ میان دو واژه «بازنگری»^۵ و «اصلاح»^۶ قانون اساسی است. اشمیت حدود یک قرن پیش اذعان داشت «بازیگران سیاسی تنها در صورتی مجاز به بازنگری قانون اساسی هستند که هویت و استمرار قانون اساسی به‌منزله یک کل حفظ شود. بازنگری قانون اساسی به معنای نابودی قانون اساسی نیست»^۷. به دیگر سخن، «بازنگری صرفاً به تغییری اشاره دارد که مطابق با قانون اساسی موجود باشد و هر تغییری که چنین مطابقتی ندارد باید به‌منزله یک قانون

---

1. See: Carlos Bernal, "Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine", International Journal of Constitutional Law, Vol. 11, Issue 2, (2013), at 340.

۲. نک: آلبرت، پیشین، ص ۲۰۰.

3. Conventional Theory of Constitutional Amendment.

4. Carl Schmitt.

5. Amendment.

6. Revision.

7. Carl Schmitt, Constitutional Theory, Jeffrey Seitzer Translated & Edited (Durham & London: Duke University Press, 2008) at 150.

اساسی جدید تلقی شود».^۱ چرایی این تفکیک ترمینولوژیک را باید در تحلیلی عمیق‌تر راجع به ماهیت بازنگری جستجو کرد که خود را در نظریه اصلاح‌ناپذیری نیز نمایان می‌سازد.

۲-۲. بازنگری و اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی به مثابه قوه مؤسس تبعی

بعد دیگری از نظریه بازنگری که بر نظریه اصلاح‌ناپذیری نیز تأثیر می‌گذارد، شناسایی ماهیت آن به مثابه «قوه مؤسس تبعی» است. این بخش از نظریه به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه منطق حقوقی تعبیه اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی را موجه‌سازی می‌کند؟

۱-۲-۲. تفکیک میان قوه مؤسس و قوه مؤسس

یکی از مهمترین راه‌های شناسایی ماهیت بازنگری که بر نظریه اصلاح‌ناپذیری نیز سایه افکنده است،^۲ تفکیک میان «قوه مؤسس»^۳ و «قوه مؤسس»^۴ است. «قوه مؤسس قدرت نامحدود و فوق‌العاده‌ای است که قانون اساسی را تأسیس می‌کند؛ اظهار بلاواسطه ملت که آزاد و مستقل از هر قانون موضوعه است، منشأ هر چیز دیگری است و اراده آن عین قانون است. در مقابل، قوه مؤسس یک قدرت عادی و محدود مادون قانون اساسی است، باید طبق آن عمل کند و حقانیت خود را از مردم می‌گیرد».^۵ با وجود این تعریف، تعیین ماهیت بازنگری قانون اساسی از حیث مؤسس یا مؤسس بودن امر چندان آسانی نیست. همانطور که برخی ادعا کرده‌اند، «نمی‌توان بازنگری را به راحتی در یکی از دو دسته قوه مؤسس یا قوه مؤسس جانمایی کرد. بازنگری در منطقه‌ای خاکستری میان این دو قوه جای می‌گیرد و به طور همزمان «متشکل و متشکل»، «مجوز و مجوز»، «اصلی و تبعی» و «فرازین و فرودین»

1. Albert, (2018), op. cit. at 9.

۲. توضیح آنکه چنانچه ماهیت بازنگری نامحدود تلقی شود، تعبیه اصلاح‌ناپذیری نیز سالبه به انتفاء موضوع خواهد بود در حالی که اگر بازنگری محدود انگاشته شود تعبیه اصلاح‌ناپذیری قابل توجیه است.

3. Constituent Power.

4. Constituted Power.

5. Yaniv Roznai, "Towards a Theory of Unamendability", NYU School of Law, Public Law Research Paper, Vol. 15-12, (2015), at 7, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2569292>.

است.^۱ بازنگری از این حیث که هنجارهای جدیدی را وارد قانون اساسی می‌کند یک قوه مؤسس است اما از این منظر که خود نهادی مادون قانون اساسی و تابع آیین‌های مندرج در آن است، یک قوه مؤسس به‌شمار می‌رود.

۲-۲-۲. تفکیک میان قوه مؤسس اصلی و قوه مؤسس تبعی

تعیین دقیق ماهیت بازنگری به درستی باید از رهگذر تفکیک میان «قوه مؤسس اصلی»^۲ و «قوه مؤسس تبعی»^۳ درک شود. درک این تفکیک در گرو تفتن بر سه نظریه «آیینی»^۴، «ماهوی»^۵ و «تفویضی»^۶ در این خصوص است.

الف - نظریه آیینی

بنابر نظریه آیینی، «قوای مؤسس اصلی و تبعی مبتنی بر اوضاع و احوال و شکل اعمال از یکدیگر متمایز می‌شوند. قوه مؤسس اصلی خارج از شکل‌ها، آیین‌ها و محدودیت‌های وضع شده در قانون اساسی و در اوضاع و احوال انقلابی اعمال می‌شود، حال آنکه قوه مؤسس تبعی یک قدرت محدود است که طبق آیین‌های رسمی مندرج در قانون اساسی عمل می‌کند».^۷ پس طبق نظریه آیینی، بازنگری یک قوه مؤسس تبعی است زیرا شکل اعمال آن محدود و مقید به آیین‌های مندرج در قانون اساسی است.

ب - نظریه ماهوی

بنابر نظریه ماهوی که از سوی اشمیت ارائه شده است وجه تفکیک میان قوای مؤسس اصلی و تبعی نه آیین‌ها بلکه دامنه تأثیر آن‌ها بر ماهیت قانون اساسی است. اشمیت

1. Stephen Holmes & Cass Sunstein, "The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe", in Levinson, Levinson, Sanford, Levinson (ed.), *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment* (Princeton: Princeton University Press, 1995) at 275-6.

2. Original Constituent Power.

3. Derived Constituent Power.

4. The Formal Theory.

5. The Substantive Theory.

6. The Theory of Delegation.

7. Roznai, (2015), op. cit. at 17.

«میان اساس^۱ و قانون اساسی^۲ قائل به تفکیک شده و اولی را هویت حکومت که نمی تواند اصلاح شود و دومی را تنظیم کننده مسائل فرعی^۳ تعریف کرده است. لذا بنابر نظریه ماهوی، بازنگری یک قوه مؤسس تبعی است زیرا نمی تواند هویت حکومت را دستخوش اصلاح قرار دهد.

پ- نظریه تفویضی (اصیل - نماینده)

سومین نظریه که به نحو کامل تری ماهیت «بازنگری به مثابه قوه مؤسس تبعی» را تشریح می کند، نظریه تفویضی است. این نظریه محدودیت های بازنگری را صرفاً در آیین یا محتوا محصور نمی کند بلکه از طریق ادغام آن ها با یکدیگر به دنبال تحلیل بازنگری از منظر رابطه «اصیل-نماینده»^۴ است. بنابر این نظریه که از سوی رزنای ارائه شده است، «بازنگری نوعی تفویض صلاحیت از سوی اصیل - «قوه مؤسس اصلی» - به نماینده - «قوه مؤسس تبعی» - است. شیوه کار این نماینده برای اعمال صلاحیت بازنگری در خود قانون اساسی مشخص شده است. نماینده در موقع بازنگری تابع نظر اصیل - «مردم» - است که صلاحیت قانونی خود را از آن گرفته است»^۵؛ آنچه پیامدهای بسیار مهمی برای اصلاح ناپذیری به دنبال می آورد.

پذیرش نظریه تفویضی برای بازنگری به طور منطقی نه تنها محدودیت های صریح مندرج در متن قانون اساسی را توجیه^۶، بلکه برخی محدودیت های ضمنی را نیز بر قوه مؤسس تبعی تحمیل می کند. نخست اینکه بازنگری نمی تواند قانون اساسی یا اصول بنیادی آن را نابود کند زیرا بدیهی است که تفویض شونده نمی تواند اساس نظام سیاسی که موجودیت خود را مدیون آن است از بین ببرد. اصل این ایده به ارسطو بر می گردد که معتقد بود یک پولیس (دولت-شهر) را باید طبق قانون اساسی آن شناسایی کرد و تغییر هویت پولیس نمی تواند صرفاً یک بازنگری تلقی شود، بلکه تولد یک رژیم جدید است.

1. The Constitution (Verfassung).

2. Constitutional laws (Verfassungsgesetz).

3. Schmitt, op. cit. at 402.

4. Principal-agent Relationship.

5. Ibid. at 18-22.

۶. زیرا قوه مؤسس تبعی به منزله یک نماینده تابع اصیل خواهد بود و باید محدودیت های متنی را رعایت کند.

پیامد دوم پذیرش نظریه تفویضی این است که نماینده باید بر اساس حسن نیت عمل کند و چنانچه این کار را نکند امکان ابطال بازنگری فراهم می شود؛^۱ آنچه تجلی گر نقش فعال قضات در ابطال بازنگری های مغایر قانون اساسی است.

۳. اصلاح ناپذیری فرا-ملی در پرتو نظریه مشروطه خواهی جهان شمول

برای تکمیل نظریه اصلاح ناپذیری و در راستای پاسخی هنجاری به این پرسش مهم که چه محتوایی از قوانین اساسی باید اصلاح ناپذیر گردد، «اصلاح ناپذیری فرا-ملی در پرتو مشروطه خواهی جهان شمول» رخ نمایان می سازد. مراد از اصلاح ناپذیری فرا-ملی اتخاذ رویکردی هنجاری است که می کوشد مبتنی بر پذیرش مشروطه خواهی جهان شمول ضمن «الزام مقید اصلاح ناپذیری ارزش های مشروطه»، «جواز اصلاح ناپذیری ارزش های بینایی» و «ممنوعیت مطلق اصلاح ناپذیری ارزش های ضد مشروطه» را نیز اثبات کند. ورود به اصلاح ناپذیری فرا-ملی مستلزم درک و پذیرش مشروطه خواهی جهان شمول است.

۳-۱. نظریه مشروطه خواهی جهان شمول

اگرچه در مورد مفهوم^۲ مشروطیت که همانا «تحدید و تقیید حکومت به رعایت ضوابط و قواعد پیشینی» است نوعی اجماع نظر وجود دارد،^۳ برداشت ها^۴ نسبت به این قواعد پیشینی یکسان نیست. لاگلین^۵ سال ها پیش به درستی خاطر نشان ساخت که نظریه مشروطه ذیل دو دیدگاه «جهان شمولی اخلاقی»^۶ و «خاص گرایی تاریخی»^۷ نمایان می شود.^۸

1. Ibid. at 29.

2. Concept.

3. See for Instance: Beau Breslin, *From Words to Worlds Exploring Constitutional Functionality* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009) at 20, Nicholas W. Barber, *The Principles of Constitutionalism* (Oxford University Press, 2018) at 4, András Sajó, *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism* (Central European University Press: 1999) at 207.

4. Conception.

5. Martin Loughlin.

6. Moral Universalism.

7. Historical Particularism.

۸. مارتین لاگلین، نظریه مشروطه، در محمد راسخ، حق و مصلحت: مقالاتی در فلسفه حقوق، فلسفه حق و فلسفه ارزش، جلد دوم (تهران: نشر نی، ۱۳۹۶) صص ۲۲۵-۱۹۳.

بنابر نظریه مشروطیت جهان‌شمول، حکومت محدود و مقید به آن دسته از ضوابط و قواعد پیشینی است که هرگز نمی‌توانند مغایر با ارزش‌های جهان‌شمول باشند. مطابق با این نظریه می‌توان برخی ارزش‌های فرا-تاریخی، فرا-جغرافیایی و فرا-فرهنگی شناسایی نمود که وجدان آدمی در سرتاسر جهان، نقض و تعدی به آن‌ها را ناروا و غیراخلاقی قلمداد می‌کند. پین،^۱ رالز و^۲ بکر^۳ به‌ویژه متأثر از کانت و نحله فلسفی-اخلاقی تکلیف‌گرایانه او-^۴ از جمله اندیشمندانی هستند که نظریه‌ای از مشروطیت را قابل پذیرش انگاشته‌اند که مغایر با ارزش‌های جهان‌شمول اخلاقی نباشد. این ادعای پین که «قانون اساسی مقدم بر حکومت و حکومت صرفاً مخلوق قانون اساسی است» یا دیدگاه‌های رالز در نظریه عدالت مبنی بر «حقوق برابر، برابری فرصت‌ها و خرد عمومی»^۵ یا نگرش بکر مبنی بر «چهارچوب هنجاری جهان‌شمول برای ارزش‌های مشروطه و هماهنگ‌سازی قوانین اساسی ملی با اصول عالی دموکراسی و حقوق بشر»^۶ نمایانگر همین نظریه است.^۷ اگرچه بکر نظام مشروطه‌خواهی جهان‌شمول را مبتنی بر سه عنصر «سکولاریسم»، «پوزیتیویسم» و «علم‌گرایی» محصول شکوفایی انسان‌باوری در دوران رنسانس و سپس روشنگری در اروپا می‌داند،^۸ با این حال نباید آن را یکسره با

1. Thomas Paine.

2. John Rawls.

3. Larry Cata Backer.

۴. برای آگاهی از این نحله فلسفی، نک: احمد بستانی، «دو روایت از جهان‌شمولی حقوق بشر: نگرشی هرمنوتیک»، دو فصلنامه بین‌المللی حقوق بشر، دوره ۱۶، شماره ۲، (۱۳۹۲).

۵. لاگلین، پیشین، صص ۲۰۲ و ۱۹۴.

6. Larry Cata Backer, "God(s) Over Constitutions: International and Religious Transnational Constitutionalism in 21st Century", Mississippi College Law Review, Vol. 27, Issue 1, (2008), at 107-8.

7. See Also: Hassan Vakilian, "Constitutional Utopianism: A Case Study of the Constitution of the Islamic Republic of Iran", Forum Prawnicze, Vol. 6, Issue 68, (2021), at 51.

8. Ibid. at 124-5.

۹. درست به همین دلیل است که برخی این ارزش‌ها را لیبرالی و غربی و نه جهان‌شمول تلقی کرده‌اند. برای نمونه، نک: عمر احمد کسوله، «جهان‌شمولی حقوق بشر در مقابل تنوع فرهنگی، پاسخی از دیدگاه اسلام»، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی مبانی نظری حقوق بشر دانشگاه مفید قم (قم: مرکز مطالعات حقوق بشر دانشگاه مفید، ۱۳۸۴) صص ۸۱۱-۱۲.

لیبرالیسم درهم آمیخت.^۱ با وجود اینکه مفهوم حق و ارزش‌های مشروطه ریشه در تحولات «دولت - ملت» و دگرگونی درک آدمی از انسان و طبیعت در غرب دارد نباید آن‌ها را در این بافتار جغرافیایی محصور کرد، زیرا تأثیر و تأثر جوامع انسانی از یکدیگر در طول تاریخ جریان داشته است و نمی‌توان جهان‌بینی هیچ جامعه‌ای را خالص دانست.^۲

در نقطه مقابل و بنا بر نظریه خاص‌گرایی تاریخی، حکومت محدود و مقید به آن دسته از ضوابط و قواعد پیشینی است که سازگار با هویت و ارزش‌های بومی و ملی باشند و ارزش‌های جهان‌شمول تنها تا جایی که در مغایرت با این ارزش‌های ملی قرار نگیرند قابل شناسایی در نظام حقوقی خواهند بود. از این نظر، سخن راندن از ارزش‌های فرا-تاریخی، فرا-جغرافیایی و فرا-فرهنگی امر صوابی نیست زیرا این هویت جمعی برآمده از تاریخ، جغرافیا و فرهنگ می‌باشد که موجب پدیداری ارزش‌های خاص همان جامعه گردیده است. هگل،^۳ اوکشات^۴ و لاگلین - به‌ویژه متأثر از ارسطو و نحله فلسفی-اخلاقی غایت‌گرایانه او^۵ از جمله طرفداران خاص‌گرایی تاریخی به‌شمار می‌روند. ادعای هگل در اینکه «آرزوی جدا شدن یک نظام فلسفی از عصر و زمان خود به همان اندازه پوچ و عبث است که آرزوی جدا شدن فرد از سن خود»، دیدگاه اوکشات مبنی بر اینکه «نظریه مشروطه به مثابه زمینه‌ای مقید برای فهم است و قیود فهم را واقعیت مورد مطالعه مشخص می‌کند» یا عقیده لاگلین در اینکه «عمل حکمرانی را باید آنگونه که هست تحلیل کرد: فراگیر (حضور همزمان در همه جا)، سلطه‌جو و مملو از انواع صلاحیت‌های اختیاری برای

۱. از همین‌روست که برخی از «مشروطیت‌فراتر از لیبرالیسم» سخن گفته‌اند. برای نمونه، نک:

Michael W. D Owdle & Michael A. Wilkinson (ed), *Constitutionalism Beyond Liberalism* (Cambridge University Press, 2017).

۲. این سخن به معنای نفی هرگونه نسبی‌گرایی فرهنگی در جوامع مختلف نیست بلکه می‌توان ضمن پذیرش ارزش‌های جهان‌شمول همچون کرامت انسانی، حقوق و آزادی‌های بنیادی و حاکمیت قانون، به شناسایی نسبی‌گرایی فرهنگی مادامی که مغایر با ارزش‌های پیش‌گفته نباشند مبادرت ورزید.

3. Georg Wilhelm Friedrich Hegel.

4. Michael Oakeshott.

۵. برای آگاهی از این نحله فلسفی، نک: بستانی، پیشین.

اقدامات حاکمیتی^۱ نمایانگر همین نظریه است. اگرچه نمی‌توان نسبی‌گرایی فرهنگی در جوامع انسانی را به‌طور مطلق نادیده انگاشت، با این حال تحولات ناشی از مدرنیته و به‌ویژه دگرگونی‌های حقوقی و سیاسی متأثر از جنگ‌های جهانی قرن بیستم و تأسیس نهادهای فرا-ملی از قبیل «سازمان ملل متحد» یا «اتحادیه اروپا» می‌توانند در جهت تضعیف خاص‌گرایی تاریخی و تقویت جهان‌شمولی اخلاقی مورد کاربست قرار گیرند.

۳-۲. پیامدهای مشروطه‌خواهی جهان‌شمول راجع به اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی

پذیرش مشروطه‌خواهی جهان‌شمول رویکردی از اصلاح‌ناپذیری را به میدان نظریه و مآلاً عمل وارد می‌کند که می‌توان آن را «اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی» نامید. هسته نظریه اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی در پیامدهای آن قابل جستجو است. این نظریه در برگیرنده سه پیامد حیاتی هنجاری برای نظام‌های حقوقی است که ضمن تکریم نسبیت فرهنگی، اهتمامی جدی برای تضمین ارزش‌های اخلاقی جهان‌شمول از خود نشان می‌دهد. این سه پیامد عبارتند از: «الزام مقید اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های مشروطه»، «جواز اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های بینابینی» و «ممنوعیت مطلق اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های ضد مشروطه».

۳-۲-۱. الزام مقید اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های مشروطه

نخستین پیامد اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی این است که ایجاد محدودیت در بازنگری قانون اساسی تنها در صورتی باید الزام‌آور باشد که محتوای آن را «ارزش‌های مشروطه» تشکیل دهد. مراد از ارزش‌های مشروطه، رویکردی به مشروطیت است که سازگار با جهان‌شمولی اخلاقی است. این ارزش‌های مشروطه به ترتیب ذیل سه دسته «ارزش‌های بنیادی»-همچون کرامت انسانی-، «ارزش‌های پشتیبان» همچون حق تعیین سرنوشت، آزادی و برابری و «اصول و هنجارهای پشتیبان» همچون تفکیک قوا، حاکمیت قانون خود را نمایان

---

۱. لاگلین، پیشین، صص ۲۲۰ و ۱۹۷، ۱۹۴. گفتنی است لاگلین این دیدگاه خود را در دیگر آثار خود نیز نمایان ساخته است، از جمله، نک: مارتین لاگلین، مبانی حقوق عمومی، ترجمه محمد راسخ (تهران: نشر نی، ۱۳۹۵)، مارتین لاگلین، مفهوم سیاسی قانون (تهران: نشر نی، ۱۴۰۳).

می‌سازند.^۱ با این حال، اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی این الزام‌آوری را مقید به برقراری نوعی تعادل میان «مشروطه‌خواهی» و «دموکراسی» می‌سازد،^۲ زیرا ادعا بر این است که هیچ یک از دو دسته ارزش‌های مشروطه و دموکراتیک نباید به پای دیگری قربانی شوند. از این رو شناسایی ارزش‌های مشروطه به مثابه مفاد اصلاح‌ناپذیر قانون اساسی تنها در صورتی مجاز است که امکان حق تعیین سرنوشت شهروندان را به کلی معدوم نسازد.

۲-۳. جواز اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های بینابینی

روی دیگر اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی بر اساس خوانشی از مشروطه‌خواهی جهان‌شمول نمایان می‌شود که «نسبی‌گرایی فرهنگی» را ارج نهاده و هرگز یک‌دست‌سازی فرهنگی و حذف ارزش‌های بومی و محلی را بر نمی‌تابد. از این رو اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی در واقع امکان ایجاد محدودیت در بازنگری ارزش‌های بینابینی^۳ که اهمیت فرهنگی و تاریخی زیادی برای یک ملت دارد؛ همچون اشکال حقوقی و سیاسی دولت یا مصادیق هویت جمعی از جمله زبان و سرود ملی را نه تنها مسدود نمی‌کند بلکه باید مشوق چنین امری نیز باشد تا از این طریق از سوء تفاهم نسبت به ماهیت این نظریه جلوگیری به عمل آورد. با این حال، جواز اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های بومی و محلی مشروط به این شرط مهم است که این ارزش‌ها تعارض اساسی با ارزش‌های جهان‌شمول نداشته باشند.

۱. البته گفتنی است راجع به ارزش‌های بنیادی یا درجه اول، اجماع و اتفاق نظر کاملی وجود ندارد. با این حال می‌توان این سه دسته از ارزش‌ها، اصول و هنجارهای مشروطه را مبتنی بر آثار نویسندگان مختلف استنباط کرد. از جمله این نویسندگان فرانسوا وِنتِر (Francois Vente) است. برای آگاهی بیشتر از دسته‌بندی ارزش‌های مشروطه از دیدگاه وِنتِر، نک:

Francois Venter, "Utilising Constitutional Values in Constitutional Comparison", in Constitution and Law IV: Developments in the Contemporary Constitutional State, Konrad Adenauer Stiftung Constitution and Law: Seminar Report III, (2000), available at: https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/AJA17273781_182.

۲. توضیح آنکه ارزش‌های مشروطه و دموکراتیک می‌توانند متعارض یکدیگر واقع شوند. برای نمونه، «کرامت انسانی» که یک ارزش مشروطه است ممکن است مبتنی بر رویکرد دموکراتیک (اکثریت‌گرایی) نقض شود.

۳. ارزش‌های بینابینی ارزش‌هایی محسوب می‌شوند که لزوماً نه موافق مشروطه‌خواهی جهان‌شمول و نه ضد آن هستند بلکه نمایانگر نسبی‌گرایی فرهنگی و پذیرش تکثرگرایی جوامع انسانی مختلف به شمار می‌روند. مصادیق هویت جمعی همچون زبان، پرچم و سرود ملی از جمله ارزش‌های بینابینی هستند که تضمین نسبی‌گرایی فرهنگی را دنبال می‌کنند.

۳-۲-۳. ممنوعیت مطلق اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های ضدّ مشروطه

قطعه پایانی اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی با هدف مقابله جدی با نقض ارزش‌های والای مشروطیت جهان‌شمول رخ نمایان می‌سازد. ادعا این است که اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی به همان میزان که از رویکرد متواضعانه‌ای نسبت به جواز ارزش‌های بینابینی برخوردار است، باید نگرشی قاطع راجع به ممنوعیت مطلق ارزش‌های ضدّ مشروطه از خود نشان دهد. اگرچه تعیین ارزش‌های ضدّ مشروطه، خود امر مناقشه‌انگیزی به‌شمار می‌رود، با این حال مواردی از قبیل «دین رسمی»^۱ یا «تمامیت‌خواهی در سپهر عمومی»^۲ می‌تواند و باید به‌نحوی مطلق از اصلاح‌ناپذیری مصون بمانند. دلیل چنین ادعایی آن است که این موارد با کثرت‌گرایی پذیرفته‌شده در مشروطیت جهان‌شمول ناسازگار هستند. ضمن اینکه نهاد اصلاح‌ناپذیری به دلیل مغایرت با دموکراسی نباید به‌نحوی مورد کاربست قرار گیرد که با فلسفه اصلی شناسایی آن یعنی صیانت از ارزش‌های مشروطه ناسازگار و متعارض باشد.

۴. تأملی بر اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در ایران

اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در ایران برای نخستین بار در سال ۱۲۸۶ در یک سند حقوقی مدون نمایان گردید. متمم قانون اساسی مشروطه در ماده ۲ مقرر می‌داشت: «... باید در هیچ عصری از اعصار مواد قانونیه آن مخالفتی با قواعد مقدسه اسلام و قوانین موضوعه حضرت خیرالانام (ص) نداشته باشد ... و این ماده تا زمان ظهور حضرت حجت عصر (عج) تغییرپذیر نخواهد بود»؛ آنچه به روشنی نشاندهنده خاص‌گرایی تاریخی مقنن

۱. بیان این نکته ضروری است که دین و مذهب به‌خودی خود یک ارزش ضدّ مشروطه محسوب نمی‌شوند بلکه دین رسمی یا دین دولتی (State Religion) است که با توجه به مغایرت آشکار آن با کثرت‌گرایی (Pluralism) که از عناصر بنیادی جهان‌شمولی اخلاقی و مشروطه‌خواهی فراملی است، یک ارزش ضدّ مشروطه تلقی می‌شود. از این منظر، لائسیته نیز به همان میزان دین و مذهب می‌تواند یک ارزش ضدّ مشروطه در نظر گرفته شود اگرچه نمی‌توان چنین رویکردی نسبت به سکولاریسم اتخاذ نمود زیرا سکولاریسم از منظری تاریخی موافق با مشروطه‌خواهی جهان‌شمول است. برای آگاهی بیشتر در خصوص مورد اخیر، نک: Backer, op. cit.

۲. مراد از تمامیت‌خواهی در سپهر عمومی همانا «امتناع گردش قدرت از طریق برگزاری انتخابات آزاد» یا «اعمال متقلبانه نسبت به قانون اساسی» است.

اساسی، تردید در مشروطه‌خواهی جهان‌شمول و مآلاً انکار اصلاح‌ناپذیری فراملی است. این رویکرد در قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز دنبال شد. اصل ۱۴۸ پیش‌نویس قانون اساسی ۱۳۵۸ اشعار می‌داشت: «هرگاه اکثریت نمایندگان مجلس شورای ملی یا رئیس‌جمهور به پیشنهاد هیئت وزیران لزوم تجدیدنظر در یک یا چند اصل از قانون اساسی را عنوان کنند، طرح یا لایحه تجدیدنظر از طرف مجلس یا هیئت وزیران تهیه و مورد بررسی مجلس شورای ملی واقع می‌شود... اصل اسلامی بودن نظام حکومتی کشور مشمول این مطلب نیست». با این حال، مجلس مؤسسان از شناسایی این اصل در قانون اساسی ۱۳۵۸ امتناع ورزید تا اینکه حدود یک دهه بعد در سال ۱۳۶۸ و با حکم حکومتی رهبر انقلاب، ضمن پیش‌بینی سازوکار بازنگری، مفاد اصلاح‌ناپذیر ذیل اصل ۱۷۷ وارد قانون اساسی گردید. طبق این اصل، «... محتوای اصول مربوط به اسلامی بودن نظام و ابتدای کلیه قوانین و مقررات بر اساس موازین اسلامی و پایه‌های ایمانی و اهداف جمهوری اسلامی ایران و جمهوری بودن حکومت و ولایت امر و امامت امت و نیز اداره امور کشور با اتکا به آرای عمومی و دین و مذهب رسمی ایران تغییرناپذیر است»؛ آنچه نمایانگر خط قرمزهای عدول‌ناپذیر دائمی حاکم بر نظام حقوقی معاصر ایران است که با موجودیت این نظام گره خورده و تغییر آن‌ها در چهارچوب قانونی موجود غیرممکن می‌نماید.

ارزیابی اصل ۱۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد مقنن ایرانی اساساً منطق متفاوتی از اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی را مطمح نظر قرار داده است. اگرچه ارزش‌های جمهوری‌خواهانه مندرج در این اصل مشتمل بر «جمهوری بودن حکومت» و «اداره امور کشور با اتکا به آرای عمومی» می‌تواند در تفسیری متن‌گرایانه و روبنایی متلائم با مشروطه‌خواهی جهان‌شمول تلقی شوند، اما ارزش‌های اسلامی محافظت‌شده در این اصل -یعنی «اسلامی بودن نظام»، «ابتدای کلیه قوانین و مقررات بر اساس موازین اسلامی»، «پایه‌های ایمانی»، «اهداف جمهوری اسلامی ایران»، «ولایت امر و امامت امت» و «دین و

مذهب رسمی ایران» با تأکید بر تفسیری اصالت‌گرایانه^۱ و هولوگرافیک^۲ از نظم و نظام حقوقی- سیاسی جمهوری اسلامی ایران نمایانگر اتخاذ رویکردی متفاوت از اصلاح‌ناپذیری فراملی است. کوتاه‌سخن آنکه نخست، الزام مقید مفاد اصلاح‌ناپذیر به الزام مطلق بدل گشته و سازوکاری برای اعمال نظر قوه مؤسس اصلی پیش‌بینی نشده است. دوم، شناسایی دین رسمی- با توجه به تعارض آن با تکثرگرایی- می‌تواند مغایر با مشروطه‌خواهی جهان‌شمول تلقی شود؛ آنچه البته به‌زعم برخی ذیل مفهوم «مشروطه‌خواهی اسلامی»^۳ قابل توجیه است. به هر حال، تدقیق در اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی ایران اعم از مدون و به‌ویژه نامدون، مستلزم پژوهش‌های جامع و مستقلى است که ارائه تحلیلی عمیق از جنبه‌های پیچیده حقوقی، سیاسی و تاریخی آن را ممکن سازد.

نتیجه‌گیری

اهمیت روزافزون «اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی» به‌مثابه سازوکاری پیچیده و مناقشه‌انگیز در اعمال محدودیت بر بازنگری قانون اساسی و چالش‌های نظری و عملی آن در سه سطح «طراحی نهادی»، «نظارت قضایی» و «تعاملات سیاسی» که در ارتباطی تنگاتنگ با مفاهیم پایه‌ای و جدید حقوق اساسی قرار می‌گیرد، نظریه‌پردازی راجع به این نهاد را گریزناپذیر ساخته است؛ نظریه‌ای که می‌تواند نقشی تأثیرگذار در ساخت نظریه مشروطه نیز ایفا کند. «نظریه اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی» باید قادر باشد پاسخ‌هایی قانع‌کننده برای این دو پرسش بنیادی فراهم سازد؛ نخست اینکه «اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی بر چه منطق حقوقی استوار است؟» بر فرض اثبات چنین منطق حقوقی، پرسش مقدر و دشوار بعدی رخ نمایان می‌سازد: «چه محتوایی از قوانین اساسی باید اصلاح‌ناپذیر باشند؟» پاسخ به هر یک از این

۱. مراجعه به مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی آشکارا تفوق آموزه‌های اسلامی بر نظام حقوقی بین‌الملل را نشان می‌دهد. برای نمونه، نک: صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، جلد دوم (تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹) صص ۵۹۰-۷۹۵.

۲. منظور از تفسیر هولوگرافیک در واقع فهم موضوع از منظری کل‌نگرانه و همه‌جانبه است. اهتمام به مفاد اصول ۴، ۵۷ و ۱۱۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در درک صواب از اصل ۱۷۷ می‌تواند در ارائه چنین تفسیری سودمند باشد.

3. For More Study on the Concept, See: Saïd Amir Arjomand, 'Islamic Constitutionalism', Annual Review of Law and Social Science, Vol. 3, (2007).

دو پرسش در گرو پاسخ به پرسشی پیشینی است: «اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی چیست؟» این مقاله کوشیده است امکان نظریه‌پردازی راجع به این نهاد را از رهگذر ارائه پاسخ‌هایی سازوار و همگرا به این سه پرسش فراهم آورد. تفکیک ترمینولوژیک میان «بازنگری» و «اصلاح» مبتنی بر تحلیل واژگانی و نیز درک «ماهیت»، «خصیصه»، «محتوا» و «ضمانت اجرای» اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در کی‌بسنده از چیستی این نهاد به دست می‌دهد که سرآغازی تعیین‌کننده برای نظریه‌پردازی راجع به آن است. درک منطق حقوقی این نهاد نیز مبتنی بر شناسایی ماهیت بازنگری قانون اساسی به منزله «قوه مؤسس تبعی» از رهگذر «نظریه متعارف بازنگری» و تفکیک میان «قوه مؤسس» و «قوه مؤسس» و مآلاً اثبات آن بر اساس سه نظریه «آیینی»، «ماهوی» و «تفویضی» مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در نهایت «اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی» به مثابه آخرین عنصر این نظریه مطمح‌نظر قرار می‌گیرد و با اتکا بر «مشروطیت جهان‌شمول»، در بر گیرنده سه پیامد حیاتی ناشی از آن است: «الزام مقید اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های مشروطه»، «جواز اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های بینابینی» و «ممنوعیت مطلق اصلاح‌ناپذیری ارزش‌های ضدّ مشروطه». همچنین تأمل در متمم قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۶) و نیز قانون اساسی جمهوری اسلامی (۱۳۶۸) در ایران، نشان می‌دهد مقنن اساسی منطق متفاوتی نسبت به اصلاح‌ناپذیری فرا-ملی برگزیده است که مبتنی بر آن، ارزش‌های دینی بر ارزش‌های ناشی از مشروطه‌خواهی جهان‌شمول برتری دارند؛ آنچه می‌تواند در پژوهش‌های مستقل دیگر مورد مطالعه علمی قرار گیرد.

تعارض منافع

تعارض منافع نداریم.

ORCID

Javad Yahyazadeh

<http://orcid.org/0000-0002-6936-5900>

Hassan Vakilian

<https://orcid.org/0000-0003-3453-8354>

منابع

کتاب‌ها

- احمد کسوله، عمر، «جهان‌شمولی حقوق بشر در مقابل تنوع فرهنگی، پاسخی از دیدگاه اسلام»، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی مبانی نظری حقوق بشر، دانشگاه مفید قم (قم: مرکز مطالعات حقوق بشر دانشگاه مفید، ۱۳۸۴).
- آلبرت، ریچارد، *اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی در نظریه و عمل*، ترجمه جواد یحیی‌زاده (تهران: مجد، ۱۴۰۲).
- دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه*، جلد‌های سوم و پنجم (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷).
- صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، جلد دوم (تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹).
- عدل، مصطفی، *حقوق اساسی یا مشروطیت دول* (تهران: چشمه، ۱۳۸۹).
- عمید زنجانی، عباسعلی، *مبانی حقوق اساسی* (تهران: خرسندی، ۱۳۹۸).
- عمید، حسن، *فرهنگ فارسی عمید* (تهران: راه رشد، ۱۳۸۹).
- فروغی، محمدعلی، *حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول* (تهران: کویر، ۱۳۹۸).
- قاضی (شریعت‌پناهی)، ابوالفضل، *حقوق اساسی و نهادهای سیاسی* (تهران: میزان، ۱۴۰۰).
- گرجی‌ازدربانی، علی‌اکبر، *در تکاپوی حقوق اساسی* (تهران: جنگل، ۱۳۹۴).
- لاگلین، مارتین، *مبانی حقوق عمومی*، ترجمه محمد راسخ (تهران: نشر نی، ۱۳۹۵).
- لاگلین، مارتین، *مفهوم سیاسی قانون*، ترجمه محمد راسخ (تهران: نشر نی، ۱۴۰۳).
- لاگلین، مارتین، «نظریه مشروطه»، در محمد راسخ، *حق و مصلحت: مقالاتی در فلسفه حقوق*، فلسفه حق و فلسفه ارزش، جلد دوم (تهران: نشر نی، ۱۳۹۶).
- معین، محمد، *فرهنگ معین*، جلد اول (تهران: انتشارات آدنا، ۱۳۸۶).
- ویژه، محمدرضا، *مبانی نظری و ساختار دولت حقوقی* (تهران: جنگل، ۱۳۹۶).
- هارت، هربرت، *مفهوم قانون*، ترجمه محمد راسخ (تهران: نشر نی، ۱۳۹۶).
- هاشمی، محمد، *حقوق اساسی و ساختارهای سیاسی* (تهران: میزان، ۱۴۰۱).

مقاله‌ها

- بستانی، احمد، «دو روایت از جهان‌شمولی حقوق بشر: نگرشی هرمنوتیک»، دو فصلنامه بین‌المللی حقوق بشر، دوره ۱۶، شماره ۲، (۱۳۹۲).
- رنانی، محسن، «همه‌پرسی آخرین راهکار برای اصلاحات ساختار اقتصادی کشور است»، ۱۵ مرداد ۱۴۰۳.
- <http://otaghiranonline.ir/news/28980>
- ریزوندی، محمدمیر و همکاران، «کاوشی در تعریف نهاد: ارزیابی رویکردهای متاخر بدیل در تعریف نهاد»، برنامه‌ریزی و بودجه، دوره ۲۰، شماره ۴، (۱۳۹۴).
- کدخدایی، عباسعلی، «قانون اساسی فعلی نیازمند بازنگری است»، مرداد ۱۴۰۳.
- <https://www.shora-gc.ir/fa/news/3615/>
- گرجی‌ازندریانی، علی‌اکبر، «وقت بازنگری قانون اساسی فرا رسیده است»، ۱۵ مرداد ۱۴۰۳.
- <https://www.etemadonline.com/tiny/news-413680>
- غمامی محمد مهدی و حسینی حسن، «مبانی نظری امکان بازنگری بنیادین قانون اساسی»، مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۰، شماره ۱، (۱۳۹۹).
- Doi: 10.22059/jplsq.2018.242729.1590.
- محبی، داود و طالب نجف‌آبادی، اعظم، «حق تعیین سرنوشت در حقوق بشر بین‌الملل و اصول فرادستوری، بررسی انتقادی اصل ۱۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۷، شماره ۳، (۱۳۹۹).
- Doi: 10.22091/csiw.2020.4867.1670.
- محلاتی، سروش، «دنیا از اصلاح قانون اساسی واهمه‌ای ندارد»، ۱۵ مرداد ۱۴۰۳.
- <https://www.jamran.news/fa/tiny/news-1585334>
- یآوری، اسدالله، «مطالعه تطبیقی جایگاه و اعتبار پیش‌بینی‌های حقوقی تغییرناپذیر در قانون اساسی»، حقوق تطبیقی، دوره ۱۱، شماره ۲، (۱۳۹۹).
- Doi: 10.22059/jcl.2020.312290.634096

پایان‌نامه

- نادری، معصومه، موارد غیر قابل بازنگری قانون اساسی (مطالعه تطبیقی جمهوری اسلامی ایران و آمریکا)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه علامه طباطبائی، (۱۳۹۳).

References

Books

- Albert, Richard, *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
- Ballentine, James. A, *Ballentine's Law Dictionary* (Rochester: Lawyers Co-Op Pub Co, 1969).
- Barber, Nicholas, W, *The Principles of Constitutionalism* (Oxford University Press, 2018).
- Breslin, Beau, *From Words to Worlds Exploring Constitutional Functionality* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009).
- Dworkin, Ronald, *A Matter of Principle* (Cambridge: Harvard University Press, 1985).
- Garner, Bryan. A, *Black's Law Dictionary* (Minnesota: West Publishing, 2009).
- Holmes, Stephen & Sunstein, Cass, "The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe", in Levinson, Sanford (ed.), *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment* (Princeton: Princeton University Press, 1995).
- Owdle, Michael & Wilkinson, Michael. A (ed), *Constitutionalism beyond Liberalism* (Cambridge University Press, 2017).
- Roznai, Yaniv, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers* (Oxford: Oxford University Press: 2017).
- Roznai, Yaniv, "Necrocracy or Democracy? Assessing Objections to Constitutional Unamendability", in Richard Albert, Bertil Emrah Oder (ed.), *An Unamendable Constitution? Unamendability in Constitutional Democracies* (Gewerbstrasse: Springer, 2018).

- Sajó, András, *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism* (Central European University Press: 1999).
- Schmitt, Carl, *Constitutional Theory*, Jeffrey Seitzer Translated & Edited (Durham & London: Duke University Press, 2008).
- Schwartzberg, Melissa, *Democracy and Legal Change* (Cambridge: Cambridge University Press: 2007).

Articles

- Albert, Richard, “Constitutional Disuse or Desuetude: The Case of Article V”, Boston University Law Review, Vol. 94, Issue 327, (2014).
- Albert, Richard, ‘Constructive Unamendability in Canada and the United States’, The Supreme Court Law Review: Osgoode’s Annual Constitutional Cases Conference, Vol. 67, (2014). <https://doi.org/10.60082/2563-8505.1287>.
- Albert, Richard, “Counterconstitutionalism”, Dalhousie Law Journal, Vol. 31, Issue 3, (2008).
- Albert, Richard, “Constitutional Amendment and Dismemberment”, The Yale Journal of International Law, Vol. 43, Issue 1, (2018), <https://doi.org/10.5380/rinc.v7i3.74334>.
- Amir Arjomand, Saïd, “Islamic Constitutionalism”, Annual Review of Law and Social Science, Vol. 3, (2007), <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.3.081806.112753>.
- Backer, Larry, “God(s) Over Constitutions: International and Religious Transnational Constitutionalism in 21st Century”, Mississippi College Law Review, Vol. 27, Issue 1, (2008).
- Bernal, Carlos, “Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine”, International Journal of

Constitutional Law, Vol. 11, Issue 2, (2013), [https:// doi. org/ 10. 1093/icon/mot007](https://doi.org/10.1093/icon/mot007).

- Geertjes, Gert & Uzman, Jerfi, “Conventions of Unamendability: Covert Constitutional Unamendability in (Two) Politically Enforced Constitutions”, in Richard Albert, Bertil Emrah Oder (ed.), *An Unamendable Constitution? Unamendability in Constitutional Democracies* (Gewerbestrasse: Springer, 2018).
- Haller, Gret, Report on Constitutional Amendment adopted by the Venice Commission at its 81st Plenary Session (Venice, 11-12 December 2009), [www. venice. coe. int/ webforms/ documents/? pdf= cdl-ad\(2010\)001-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=cdl-ad(2010)001-e), 16 June 2024.
- Meinke, Scott & Slavery, R, “Partisanship, and Procedure in the U. S. House: The Gag Rule, 1836-1845”, *Legislative Studies Quarterly*, Volume 32, Issue 1, (2007), [https:// doi. org/ 10.3162/ 036298007X 201976](https://doi.org/10.3162/036298007X201976).
- Perry, Adam & Ahmed, Farrah, “Constitutional Statutes”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 37, Issue 2, (2017), [https:// doi. org/ 10. 1093/ ojls/gqw030](https://doi.org/10.1093/ojls/gqw030).
- Preuss, Ulrich, “The Implications of “Eternity Clauses”: The German Experience”, *Israel Law Review*, Vol. 44, Issue 3, (2011), [https:// doi. org/ 10. 1017/S0021223700018124](https://doi.org/10.1017/S0021223700018124).
- Roznai, Yaniv & Kreuz, Leticia, “Conventionality Control and Amendment 95/2016: A Brazilian Case of Unconstitutional Constitutional Amendment”, *Revista de Investigações Constitucionais*, Curitiba, Vol. 5, Issue 2, (2018), [https:// doi. org/ 10. 5380/ rinc. v5i2.57577](https://doi.org/10.5380/rinc.v5i2.57577).
- Roznai, Yaniv, ‘Towards a Theory of Unamendability’. NYU School of Law, Public Law Research Paper, Vol. 15-12, (2015), [Doi:10.2139/ ssrn.2569292](https://doi.org/10.2139/ssrn.2569292).

- Vakilian, Hassan, “Constitutional Utopianism: A Case Study of the Constitution of the Islamic Republic of Iran”, *Forum Prawnicze*, Vol. 6, Issue 68, (2021), Doi: 10.32082/fp.6(68).2021.903.
- Venter, Francois, “Utilizing Constitutional Values in Constitutional Comparison”, in *Constitution and Law IV: Developments in the Contemporary Constitutional State*, Konrad Adenauer Stiftung Constitution and Law: Seminar Report III (2000), Vol. 4, Issue 1, available at: https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/AJA17273781_182.
- Witkowski, Zbigniew & Serowaniec, Maciej, “Eternity Clause – a Realistic or Merely an Illusory Way of Protecting the State’s Constitutional Identity?”, *Toruńskie Studia Polsko-Włoskie*, Vol. 17, Issue 1, (2021), <http://dx.doi.org/10.12775/TSP-W.2021.012>.

In Persian

Books

- Ahmed Kasouleh, Omar, “Universality of Human Rights against Cultural Diversity, A Response from the Perspective of Islam”, in the *Collection of Articles of the International Conference on the Theoretical Foundations of Human Rights of Mofid University of Qom* (Qom: Center for Human Rights Studies of Mofid University, 2014). [In Persian]
- Adl, Mustafa, *Constitutional Law or State Constitutionalism* (Tehran: Cheshmeh, 2009). [In Persian]
- Albert, Richard, *Constitutional Unamendability in Theory and Practice*, Translated by Javad Yahyazadeh (Tehran: Majd, 2023). [In Persian]
- Amid Zanjani, Abbas Ali, *Fundamentals of Constitutional Law* (Tehran: Khorsandi, 2018). [In Persian]

- Amid, Hassan, *Amid Persian Dictionary* (Tehran: Rah Roshd, 2009). [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar, *Dictionary*, Third and Fifth Volumes (Tehran: University of Tehran, 2017). [In Persian]
- *Detailed Parliamentary Deliberations on the Final Review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran*, Volume III (Tehran: General Department of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly, Publications of the Islamic Consultative Assembly, 1985). [In Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali, *Constitutional Law Means Constitutional Customs of the State* (Tehran: Kavir, 2018). [In Persian]
- Gurji Azandriani, Ali Akbar, *In the Struggle for Fundamental Rights* (Tehran: Jungel, 2014). [In Persian]
- Hart, Herbert, *The Concept of Law*, Translated by Mohammad Rasekh (Tehran: Nashr Ney, 2016). [In Persian]
- Hashemi, Mohammad, *Constitutional Law and Political Structures* (Tehran: Mizan, 2022). [In Persian]
- Laughlin, Martin, *The Idea of Public Law*, Translated by Mohammad Rasekh (Tehran: Nashr Ney, 2015). [In Persian]
- Laughlin, Martin, “Constitutional Theory”, in Mohammad Rasekh, *Right and Expediency: Essays in Philosophy of Law*, Philosophy of Right and Philosophy of Value, Volume II (Tehran: Nashr Nei, 2016). [In Persian]
- Laughlin, Martin, *The Political Concept of Law*, Translated by Mohammad Rasekh (Tehran: Nashr Ney, 2024). [In Persian]
- Moein, Mohammad, *Moein Dictionary* (Tehran: Adena, 2016). [In Persian]

- Qazi (Shariat Panahi), Abolfazl, *Constitutional Law and Political Institutions* (Tehran: Mizan, 2020). [In Persian]
- Vijeh, Mohammad Reza, *Theoretical Foundations and Structure of Legal State* (Tehran: Jungle, 2016). [In Persian]

Articles

- Gorji Azandriani, Ali Akbar, “The Time Has Come to Revise the Constitution”, yun.ir/nkx8a15 August (2025). [In Persian]
- Kadkhodaei, Abbas Ali, “The Current Constitution Needs Revision”, B2n.ir/e5288415 August (2025). [In Persian]
- Mahallati, Soroush, “The World is Not Afraid of Constitutional Reform”, B2n.ir/x90576, August 15, (2025). [In Persian]
- Renani, Mohsen, “Referendum is the Last Solution for Reforming the Country’s Economic Structure”, Otaghiranonline.ir/news/28980, August 15, 2025. [In Persian]
- Bustani, Ahmad, “Two Narratives of the Universality of Human Rights: A Hermeneutic Approach”, *International Bi-Quarterly Journal of Human Rights*, Vol. 16, Issue 2, (2012). [In Persian]
- Ghamami, Mohammad Mahdi & Hosseini, Hassan, “Theoretical Foundations of the Possibility of Fundamental Revision of the Constitution’, *Public Law Studies*, Vol. 50, Issue 1, (2019). [In Persian]
- Mohebi, Davoud & Taleb Najafabadi, Azam, “The Right to Self-Determination in International Human Rights and Supra-Constitutional Principles, A Critical Review of Article 177 of the Islamic Republic of Iran's Constitution’, *Comparative Research on Islamic and Western Laws*, Vol. 7, Issue 3, (2019). [In Persian]
- Rizvandi, Mohammad Amir, et al., “Exploration in the Definition of the Institution: Evaluation of Alternative Approaches in the Definition

of the Institution”, Planning and Budget, Vol. 20, Issue 4, (2014). [In Persian]

- Yavari, Asadullah, “Place and the Legal Value of Limitations of the Constitutional Revision; A Comparative Study”, Comparative Law, Vol. 11, Issue 2, (2019). [In Persian]

Thesis

- Naderi, Masoumeh, Unamendable Cases of the Constitution (A Comparative Study of the Islamic Republic of Iran and the United States), Master's Thesis of Public Law, Allameh Tabataba'i University (2014). [In Persian]

استناد به این مقاله: یحیی زاده، جواد و کیلیان، حسن، «درآمدی بر نظریه اصلاح‌ناپذیری قانون اساسی»، پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۷، شماره ۸۹ (۱۴۰۴)، ۱-۴۶.

Doi: 10.22054/QJPL.2025.81929.3037

The Quarterly Journal of Public Law Research is Licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License